

Buc almosnas e plaschentinias, dretg e justia drova il romontsch

Jean-Jacques Furer

Entuorn 1800 plidava la mesadad dil Grischun romontsch e mo ina tiarza tudestg. 2019 dominescha il tudestg quasi dapertut el cantun, ed ils Romontschs ein ina fleivla minoritad bilingua.

Daco?

E co vinavon?

Questa primavera ha il Center per democrazia d'Aarau publicau siu rapport d'evaluaziun, redigius mo per tudestg, «Massnahmen zur Erhaltung der rätoromanischen und der italienischen Sprache und Kultur im Kanton Graubünden», ch'el ha realisau sin damonda digl Uffeci federal de cultura UFC.

Igl UFC da sia vart ha mess en consultaziun, en tudestg, franzos e talian, siu Messadi sur della cultura 2021-2024. Quel cuntegn allas p. 41-42 las mesiras ed ils objectivs per il manteniment e la promoziun dil romontsch e dil talian che la Confederaziun, tenend quen dil rapport, preveda per 2021-2024.

Dasperas festivescha la Ligia Romontscha siu 100avel anniversari.

Quei ei ina buna caschun de regurdar claramain co ei stat cul romontsch, daco ch'igl ei aschia, e tgei ch'ei de far per curreger la situaziun e segirar igl avegnir dil romontsch e della Svizra quadrilingua.

1. Statistica romontscha 1800-2019

Remarca tecnica. L'analisa sebasas sillas datas disponiblas tier igl Uffeci federal de statistica UFS, ch'ei de natira fetg diversa, era el temps (Dumbraziuns della populaziun cumpleta – 1850 senza lungatgs; 1860-1870: in sulet lungatg principal dils tenercasa; 1880-1980: in sulet lungatg-mumma; 1990-2000: 1) in sulet meglier lungatg, 2) il(s) lungatg(s) de communicaziun a) en famiglia e b) en scola ni alla lavur. Sondadis annuals sin basa lada dapi 2010, numnai relevaziuns structuralas – sco dumbraziuns 1990-2000 deno ch'ins admetta tochen 3 megliers lungatgs. Enquistas Lungatg/Religiun/Cultura sin basa limitada mintga tschun onns dapi 2014 – numerusas damondas, diember illimitau de megliers lungatgs u lungatgs principals). Diversas cumparegliaziuns ein malprudentas, surtut denter temps vischins avon e suenter midadas. Las cumparegliaziuns fatgas cheu denter 1800 e 2000 ein buca perfetgas, denton las pli acceptablas. Il grond problem ei ch'igl UFS fa dapi igl onn 2000 mo pli relevaziuns u enquistas; las datas obtenidas ein adina de capir cun in interval de confidanza ni ina braunca che crescha pli fetg ch'ins va el detagl. Per il Grischun romontsch e tudestg han sondadis della RTR purschiu in complement nizeivel per las dumbraziuns 1990 e 2000. Sondadis, relevaziuns ed enquistas sedrezzan directamein mo a persunas de silmeins 15 onns.

1.a Situaziun entuorn 1800

1798/1800 dumbrava il Grischun 72.903 habitonts. Considerond il lungatg de lu de mintga vischnaunca, san ins reconstruir ch'igl intschess romontsch de lu dumbrava ver 36.500 habitonts, il talian ver 9.800 ed il tudestg ver 26.000. Quei secuarcla cun ina valetaziun digl onn 1803 tenor la quala il Grischun dumbrava 73.200 habitonts, dils quals 36.700 «Romontschs», 10.000 «Talian» e 26.500 «Tudestgs».

La mesadad della populaziun dil Grischun valeva pia sco de lungatg romontsch, ina tiarza de lungatg tudestg, ed ina siatavla part de lungatg talian. Ils cunfins linguistics (mira carta 1) eran restai quasi senza midada dapi tschentaners ed eran il bia fetg marcai. En mintgin dils treis intschess deva ei bein gliend locala (p. ex. anteriurs mercenaris egl jester ed auters migronts turnai en patria, studegiai, signurs) che veva empriu auters lungatgs, ni singuls novs domiciliai arrivai dad in auter intschess, mo il sulet lungatg de comunicaziun generala era mintgamai il lungatg local.

Senza saver quintar eventuals emigrai el rest della Svizra, representava quella populaziun romontscha 2,5% dil total della Svizra dils XIX cantuns, ni 2,2% della populaziun de lu digl intschess actual della Svizra. Buca mal en cumparegliaziun cugl intschess talian che pesava 6,9%/6,0%.

1.b Evoluziun e situaziun oz

Svizra

Analisond ensemen las datas della dumbraziun digl onn 2000 e quellas dil sondadi regional RTR de 2003, savevan ins quintar ch'ei deva da quei temps segiramein entuorn ni varga 100.000 persunas ell'entira Svizra che plidavan romontsch, ed aunc depli che capevan el.

L'enquista Lungatg/Religiun/Cultura ELRC 2014 digl UFS, era sch'ella ei imprecisa pil romontsch, conferma quella conclusiun. Per l'emprema ga han ins numnadamein, suenter la damonda dil(s) lungatg(s) principals u ch'ins sa il meglier, dumandau tgei auters lungatgs che la persuna enconuschevi el senn de silmeins capir els. Pil romontsch ha la cumbinaziun dellas duas damondas dau 1,54% della populaziun de silmeins 15 onns. Considerond igl interval de confidanza ed applicond en munconza d'ina megliera sligiaziun il pertschien all'entira populaziun, obtegnan ins sin 8,14 milliuns denter ver 110.400 e ver 140.200 persunas cun silmeins entgina enconuschientscha dil romontsch.

Quei sto far impressiun. Tuttina, quei tscherchel il pli lad representa bia meins che la peisa relativa ch'il romontsch veva entuorn igl onn 1800 sco lungatg-mumma normal, sco meglier lungatg ed il bia sco sulet lungatg plidau. Ual pertuccont il meglier lungatg ni lungatg principal muossa l'ELRC era con mal ch'ei va cul romontsch cun mo 0,42% (+/- circa 1/5) plidaders. Quei aspect vegn studegiaus pli detagliadamein el suandont.

La tabella «Entgins resultats pertuccont il romontsch ell'ELRC 2014» digl UFS cuntegn aunc entginas autras datas interessantas sur dil romontsch en quell'enquista. La cumparegliaziun denter las cefras dil romontsch co lungatg dell'affonza e sco lungatg efectivamein plidaus 2014 en famiglia e cun amitgs muossa ina differenza ded 1/6 esuggerescha ina sminuziun marcanta ed inquietonta dil diever dil romontsch el decuors della veta de biars. Ella dat ultra de quei in'idea dil publicum della RTR e dil diember de lecturs dil romontsch; cheu ston ins aunc tener quen dil fatg che l'offerta televisiva ei fetg pintga pil romontsch, e ch'ei dat era buca ton de leger en quei lungatg.

La cefra la pli aulta ch'igl UFS porscha per in lungatg silla basa de dumbraziuns ni ussa relevaziuns structuralas annualas ei quella dil total de quels che han indicau quei lungatg en risposta a silmeins ina dellas damondas fatgas. Quei ei la cefra determinonta el Grischun tenor la lescha cantunala sur dils lungatgs. Per il romontsch ell'entira Svizra eis ei setractau ella dumbraziun digl onn 2000 de 60.561 persunas u 0,83% della populaziun de lu (en cumparegliaziun cun aunc 0,96% igl onn 1990). Ils resultats corrispundents per las relevaziuns structuralas ein buca publicai.

La cefra la pli impurtonta pigl UFS ei denton quella pertucont il meglier lungatg. Quella determinescha numnadamein per el l'appartenenza dellas vischnauncas allas regiuns linguisticas. Il meglier lungatg ei era la noziun che s'avischina il pli fetg a quei ch'ins ha magari considerau igl onn 1803 per determinar la repartiziun linguistica della populaziun dils Grischun. Igl onn 2000 han 35.095 dels resp. 0,48% della populaziun della Svizra indicau il romontsch sco meglier lungatg (1990 39.632 resp. 0,58%). Ils resultats dellas relevaziuns structuralas da 2010 a 2017 van aschi irregularmein sidengiu d'in onn a l'auter ch'ins sa aunc buc esser segirs della tendenza generala, ni enteifer la perioda, ni en cumparegliaziun culla davosa dumbraziun che lubeva d'indicar mo in meglier lungatg.

Quei ch'ei mintgacass clar e segir de constatar, ei che la populaziun della Svizra ei oz circa tschun ga pli numerusa ch'entuorn igl onn 1800. Il total de quels che indicheschan oz il romontsch sco meglier lungatg ei perencunter mo circa il medem sco il diember de «Romontschs» de lu. En cefras relativas ha il romontsch pia piars quater tschunavels de sia peisa en Svizra.

Grischun

El cantun Grischun ei il romontsch curdaus da biebein 50% entuorn igl onn 1800 a mo 14,5% sco meglier lungatg igl onn 2000, ni aunc 21,5% prendend en consideraziun tuttas indicaziuns. Era culla nova pusseivladad ded indicar plirs meglieirs lungatgs contonscha il romontsch ella relevaziun structurala de 2017 mo denter 14,5% e 16,4%. En siu agen cantun ha el pia piars quasi treis quarts de sia peisa relativa.

El medem temps ha il tudestg survargau il romontsch e dublegiau si'atgna peisa relativa, passond da circa 36% entuorn igl onn 1800 a 68,3% sco meglier lungatg igl onn 2000, e 73-75% ella relevaziun structurala de 2017. Cun las indicaziuns per tschellas damondas contonscheva el igl onn 2000 84,4%. Specificamein sco lungatg de communicaziun ella lavur vegnev'el declaraus schizun dad 89,3% dellas personas activas en ina professiun.

Il talian ha pli u meins manteniun sia peisa relativa de circa 14%. Sco meglier lungatg vev'el ella dumbraziun digl onn 2000 bein mo 10,1%, ella relevaziun structurala de 2017 denton denter 12% e 14%. Cun las indicaziuns per tschellas damondas ha el cun 22,9% igl onn 2000 schizun survargau il romontsch che era quater ga pli ferm ch'el entuorn igl onn 1800.

Era ils lungatgs jasters al cantun ein carschi enormamein ils davos decennis.

La grafica 1 «Lungatgs el Grischun» presenta visualmein l'evoluziun en cefras absolutas dils quater diembers de plidaders da 1803 (valetaziun generala) a 2000 (meglier lungatg).

Intschess romontsch

Igl intschess romontsch tradiziunal TR ei in'unitad de calculaziun e cumparegliaziun ed ei definius sco las vischnauncas aunc romontschas tenor las dumbraziuns de 1860-1888, las empremas cun indicaziuns detagliadas sur dils lungatgs.¹

El TR dev'ei igl onn 1860 91,2% tenercasa cul romontsch, ed 8,2% cul tudestg sco lungatg principal (notabene buca necessariamein unic). Ella Cadi, ella Lumnezia, ella Foppa deno Glion, el Surses anflavan ins strusch tenercasa nudai sco principalmein tudestgs. Ina preschientscha sensibla, denton minoritaria, dil tudestg constatavan ins surtut ella Mantogna e Tumleastga ed en Engiadin'ota. Suenter ei il tudestg sederasaus adina pli fetg en adina pli biaras vischnauncas e regiuns dil TR a disfavur dil romontsch, ed ha survargau el igl onn 1990 sco meglier lungatg a nivel digl entir TR.

Igl onn 2000 ei il tudestg vegnius menziunaus en total da 79,9% dils 73.015 habitonts, e da 54,3% sco meglier lungatg. Il romontsch era reducius a 46,4% en total ed a 32,8% sco meglier lungatg. Il sondadi RTR dil 2003 indicava da sia vart ch'il romontsch contonscheva tuttina aunc

71% sco lungatg capiu, 64% sco lungatg plidau, e 47% sco lungatg-mumma – quei che illustrescha la gronda differenza denter lungatg-mumma e meglier lungatg el cass dil romontsch.

Igl onn 2018 dumbra il TR ver 76.600 habitonts², dils quals 22.400-28.200 (29-37%) indicheschan il romontsch, e 47.800-54.200 (62-70%) il tudestg sco meglier lungatg (buca necessariamein exclusiv). Egl agen intschess peisa il romontsch mo pli la mesadad dil tudestg, ed el ha era en cefras absolutas per ina tiarza meins plidaders che entuorn igl onn 1800. De menziunar dasperas ei che, sch'ei dess buc il tudestg, ei fuss il talian che concurrenzass il romontsch en Engiadin'ota. Leu ha el era el survargau il romontsch; bein ha el, cuntrariamein al tudestg, contonschiu negina posiziun ufficala en vischnaunca ni en scola, mo ins vesa annunzias per posts locals dil cantun ellas qualas ei vegn pretendiu enconuschientschas dil talian sper il tudestg, e buca menziunau il romontsch indigen.

Intschess tenor la lescha cantunala grischuna sur dils lungatgs

En biars vitgs dil TR ei il romontsch morts u sin murir en sia fuorma locala, en entirs tschancuns eis el eliminaus sco lungatg della veta publica, dell'administraziun e della scola. Las vischnauncas che fussen da principi (pia senza considerar las excepziuns renconuschidas u s'installadas ella pratica) monolinguas romontschas tenor la lescha grischuna sur dils lungatgs cumpeglian mo circa la mesadad (39.007 habitonts igl onn 2000, 39.104 habitonts igl onn 2018) della populaziun dil TR. Il 2018 quantan ins en quellas denter 19.300 e 23.100 plidaders dil romontsch, denter 18.800 e 22.600 dil tudestg sco meglier lungatg.

Regiun statisticamein romontscha tenor igl UFS

Sebasond sil principi della maioritad tenor meglier lungatg lavura igl UFS schizun cun ina regiun statisticamein romontscha (numnada cheu RRm-UFS) che reunescha gnanc ina tiarza della populaziun dil TR. La RRm-UFS dumbra igl onn 2018 23.600 habitonts cun brauncas de 14.500-16.900 plidaders pil romontsch e 8.900-11.400 pil tudestg.

Il rest dil TR, d. a. cun la vischnaunca fusiunada de Glion, ei attribuius alla regiun statisticamein tudestga (cheu RTd-UFS) ensemen cun 8.000-11.000 plidaders dil romontsch sco meglier lungatg che habiteschan el TR. La RTd-UFS cumpeglia aschia 3/5 dell'entira populaziun cun meglier lungatg romontsch en Svizra. Bein ha la repartiziun ina finamira spirontamein pratica e negin'influenza politica u culturala directa. Tuttina, ei fa ina curiosa impressiun ch'ils Romontschs indigens de Luven ni Rueun vegnan quintai ensemen cun ils Romontschs emigrai giu Berna, Basilea, Turitg u Cuera sco gliend de lungatg jester ella RTd-UFS, e buca cun lur vischins de Cumbel ni Vuorz.

Las quater regiuns linguisticas UFS vegnan a vegnir redefinidas igl onn 2021 tenor reglas strictas sin basa dils resultats dellas novas relevaziuns structuralas. Considerond la situaziun actuala e l'evoluziun apparenta, savessen Surses, S-chanf e la Muntogna de Schons tgunsch vegnir attribui alla regiun tudestga, ed in cert resc exista era per Sagogn, Schluein e Scuol (mira carta 2). El mender cass savessen ins obtener ina RRm-UFS cun ver 14.000 habitonts, che consistess della Cadi e della Lumnezia ell'extremitad occidentala dil TR, e de duas miulas ladinhas ell'extremitad orientala, cun denteren mo pli l'insletta de Falera.

Diaspora romontscha e romontsch ordeifer il TR

Enconuschentamein e sco ins vesa cumparegliond las datas per Svizra e TR, sesanfla oz ina part impurtanta dils plidaders (de divers tips) dil romontsch ordeifer il TR. La damonda ei cons de quels che ein Romontschs emigrai dal TR, e cons che ein auters cass, e lu quals cass.

Statisticas individualas sur dil romontsch en Svizra ordeifer siu intschess han ins pér dapi igl onn 1880. Denter ils 38.705 habitonts cul romontsch sco lungatg-mumma en Svizra vivevan lu pér

2.963 ni 8% ordeifer il TR, dils quals 989 a Cuera. Il 1980 settractav'ei de 20.915 ni 41% dils 51.128 concernents. Il 2000 han ins giu 20.393 ni 34% dils 60.561 dels che declaravan il romontsch en total, ed 11.079 ni 32% de 35.095 per il meglier lungatg. Las relevaziuns structuralas naven da 2010 dattan brauncas che lubeschjan buca de valetar l'evoluziun.

Per igl onn 1880 san ins admetter ch'ils 2.963 plidaders declarai ordeifer il TR eran la diaspora romontscha veseivla de lu. Per las davosas dumbraziuns (e per las relevaziuns structuralas) perencunter ston ins seregurdar ch'igl UFS cumpeglia expressivamein ellas cefras dil romontsch era las indicaziuns pertuccont il furlan ed il ladin dolomitan. Il total dellas indicaziuns dil furlan ei buca negligibels el rest della Svizra. Ordeifer il TR dat ei era indicaziuns de persunas senza ligiom veseivel cun il TR u l'Italia, dellas qualas ina part ein sbagls, autras denton reflecteschjan il diember carschent de persunas che buca mo emprendan romontsch en ina moda u l'otra, mobein che han era la caschun de plidar el precisamein en famiglia ni alla lavur, e cun quei de declarar el ellas dumbraziuns ed oz ellas relevaziuns structuralas.³

Ins sa buca valetar las diversas cumponentas menziunadas. Tut en tut denton vegnan ils biars dils plidaders relevai effectivamein ad esser emigrati romontschs e lur descendents che han manteniun in'enconuschientscha ed in diever dil romontsch ella fuorma ed ellas domenas dumandadas.

Quella diaspora ei lu mo ina restonza u la part la pli recenta della gronda emigraziun romontscha, perquei che la sort habituala dell'emigraziun en in auter intschess linguistic ei ch'il lungatg oriund sefleivlenta e svanescha el decuors dil temps e dellas generaziuns. La differenza denter 20.393 cun romontsch sco lungatg-mumma igl onn 1980 ed 11.079 sco meglier lungatg igl onn 2000 ei silmeins per part ina confirmaziun de quei pil romontsch. In'otra indicaziun punctuala san ins trer dalla dumbraziun de 1980, la davosa ga ch'ins ha relevau il liug d'origin: Cuera veva lu 32.037 habitonts, dils quals 7.826 eran burgheis d'ina vischnaunca dil TR; sulettamein 2.723 ni 34,8% de quels burgheis indicavan denton il romontsch sco lungatg-mumma.⁴

Coc romontsch decisiv

La veta dil romontsch sedecida essenzialmein en siu agen intschess. Ni en quei che resta oz de siu intschess. E tier tgi che sa sufficientamein bein el per dar el en ierta a ses affons. Sch'ins pren igl intschess consideraus dalla lescha sur dils lungatgs e teoreticamein protegius per temps dad ella, dependa la veta u mort dil lungatg en emprema lingia d'in coc de 19-23.000 dels (e pli particularmein de quels denter els che han actualmein affons ni vegnan ad haver affons ils proxims onns).

Quei ei mo ina buna mesadad dils 36.700 «Romontschs» digl onn 1803. Quei ei entuorn 0,25% della populaziun della Svizra – enstagl de 2,2%. Quei ei 10-11% della populaziun dil Grischun – enstagl de 50%. Ed en siu agen intschess cumpartgescha quei pign coc romontsch sia veta cun in diember de germanofons ual aschi gronds sco el sez, senza menziunar ils plidaders d'auters lungatgs era presents.

Romontschs?

En realitad ei tut denton aunc mender.

Cun excepziun forsa ded entgins pops (che vegnan dil reminent beingleiti a sebilangisar) dat ei negin monoling romontsch pli, e tgi che vala e/ni sesenta romontschs ei totalmein bilings cul tudestg – aschibein hochdeutsch sco schwyzertütsch –, ch'el ha dil reminent empriu e sto saver sco in Svizzer tudestg siu lungatg. Gie, deno eventualmein sch'el ei naschius e carschius si sco Romontsch della secunda generaziun en Svizra romanda u taliana, ei in Romontsch oz en sesez ton sco in Svizzer tudestg cun in'ierta linguistica e culturala supplementara che surviva e s'exprima pli u meins bein e fermamein sper il schwyzertütsch ed il hochdeutsch.

Tgei pia per il futur?

Igl ei negin dubi ch' il romontsch enconuscha actualmein ina fluriziun culturala marvegliusa en cumparegliaziun cul diember de ses plidaders.

Per bia buca tuts Svizzers han in sentiment, ed in sentiment positiv, viers il romontsch, mo quel dedesta bein pli bia interess e simpatia activa oz ch' antruras. Ina perdetga particulara de quei ei il diember carschent de glied ch' empren romontsch els cuors de stad della Fundaziun Retoromana u autras instituziuns egl intschess romontsch, ni els cuors de sera u auters en marcaus e regiuns dell'ulteriura Svizra. Characteristicamein dat ei singuls descendents de Romontschs che vulan disfar la disfatga che lur geniturs u tats han commess tenor els negligend de dar ad els il romontsch en ierta.

Sco quei ch' ins vesa ord tuttas cuortas perdetgas publicadas uonn ella Quotidiana pils 100 onns della Ligia Romontscha, han ils Romontschs bilings ded oz vinavon savens in sentiment special per il romontsch. Quei sentiment s' exprima denter auter era ellas stentas d' emigrai romontschs d' organisar scolettas romontschas en marcaus nua ch' ei dat in diember sufficient.

Tuttina, per resumar il maletg statistic: il romontsch ha piars en dus tschentanners 4/5 de sia peisa relativa en Svizra, 3/4 de quella el Grischun, 2/3 de quella en siu intschess tradiziunal, e mintgamai la mesadad dils tgaus dils Romontschs restonts.

Perencunter ei il tudestg minoritar daventaus il lungatg quasi general dil Grischun, ha eliminau u stuschau a cantun il romontsch ella mesadad de siu intschess tradiziunal, smacca adina pli fermamein el el rest de quei intschess, ed ei s' ignivaus el tgau ed ella veta dils Romontschs restonts.

Cun quei s' impona da sezza la damonda con gitg ch' ei va aunc, sch' ei va vinavon aschia, tochen ch' il romontsch contonscha ton sco 0,0% ellas statisticas? E la damonda che suonda ei: Vulcan ins resp. acceptan ins quei?

Sch' ins vul buc acceptar la mort dil romontsch, ston ins sclarir

- tgei ch' ei la raschun profunda de quei ch' ei schabegiau ils davos dus tschentanners? e
- tgei ch' ei de far veramein per salvar silmeins las scalgias che restan?

2. Daco ha il romontsch piars ton ed il tudestg gudignau ton?

2.a In cass unic en Svizra

Igl empren ch' ei de constatar ei che quell' evoluziun ei in cass unic en Svizra. Ei ha dau fluctuaziuns ella peisa relativa denter ils intschess dil tudestg, dil franzos e dil talian, duidas a differenzas de natalitad, de mobilitad ni migraziun, de svilup economic. En entgins tschancuns ei il cunfin linguistic denter franzos e tudestg daventaus meins clars, ni ei schizun semidaus minimalmein en ina direcziun u l' altra. Negliu denton ei il cunfin linguistic ius en scalgias sco el cass dil romontsch, negliu ha ei dau in' erosiuin sistematica e cuntinuonta sco quella digl intschess e della derasaziun dil romontsch.

Era denter ils cantuns cun pli ch' in lungatg indigen ei il Grischun in cass unic, ed in cass anormal per la Svizra. Quei muossa la grafica 2 «% della populaziun de GR, VS e FR che declara il tudestg (1800/1860-2000)»⁵ cull' evoluziun relativa dil tudestg els treis cantuns els quals lez era minoritars avon 200 onns. Els cantuns de Friburg e dil Valleis ei il tudestg semantenius sil medem nivel general – quei che significhescha era inversamein ch' il franzos amplamein maioritar ha buca stuschau el a cantun. El Grischun crescha el ad in crescer e – sco ins ha viu e sa – eliminond igl anteriur lungatg maioritar romontsch.

2.b In factur mo accessori

In factur che gioga ina rolla nunnegligibla ei l'evoluziun economica e demografica d'in liug. Quella po esser differenta d'ina regiun u d'ina vischnaunca a l'otra, ed a liunga scadenza po ella midar la peisa demografica relativa della regiun u vischnaunca.

Il Grischun sez ei ina buna illustraziun de quei. Cun 72.903 habitonts pesava el 1798/1800 4,4% della populaziun svizra (els cunfins dapi 1815), cun 198.337 igl onn 2018 mo pli 2,3%. Era egl intern dil cantun ei l'evoluziun stada fetg variada. 1798/1800 dumbravan las vischnauncas ch'eran lu de lungatg tudestg 36,5% della populaziun dil Grischun, igl onn 2018 dumbran las medemas 53,1%, surtut grazia al svilup de Cuera; independentamein dalla situaziun linguistica actuala, ha il total dellas vischnauncas che eran romontschas da quei temps perencunter viu sia peisa relativa a sesminuir da 50,1% a 39,5%. Deno sche Cuera cun 18% della populaziun dil cantun vess suandau igl exempel de Bienna e fuss sebilanguisada ufficialmein – considerond ch'ella ei capitala d'in stat triling, sper il cunfin linguistic cul romontsch, che silmeins in quart de ses habitonts ein oriunds dil TR, e ch'ella ei schizun oriundamein in marcau de lungatg romontsch⁶ –, vess igl intschess tudestg aschia ni aschia contonschiu la maioritad absoluta el cantun.⁷

Il svilup economic e demografic ei pia staus meins favoreivels pil Grischun romontsch che per il Grischun tudestg. El ei denton buca l'empudientscha ch'il Grischun romontsch mida lungatg. De quei dat il Grischun talian perdetga. Sia peisa demografica ei bein sesminuida dramaticamein da 13,5% a 7,4%, mo siu territori ei restaus intactamein de lungatg talian.⁸

2.c Faulsas raschuns

Emigraziun

Igl ei ver ch'ei ha dau da haheias enneu in'enorma emigraziun dagl intschess romontsch perquei che la natalitad era fetg aulta e che la regiun nutreva buca tuts. Plaunsiu ei lu la natalitad sesbassada, la situaziun economica semigliurada. La migliur ei denton vegnida surtut cul svilup turistic, che ha tec a tec tschaffau bunamein igl entir TR.

Resumond zun fetg e laschond dalla vart aspects annexs: Quei svilup purscheva bein numerus posts, anzi pretendeva in grond persunal, ferton che adina meins glied indigena saveva anflar in gudogn els camps tradiziunals che, sco empau dapertut, vegnevan cumpletamein restructuradi. Ils novs posts eran denton principalmein de certas sorts, ch'interesseschan buca tuts en ina populaziun dada, e/ni pretendevan qualificaziuns ch'eran lu aunc raras denter ils Romontschs. Seigi per ina sort disa, seigi per encurir pusseivladads de lavur pli variada, l'emigraziun dal TR viers il rest della Svizra ha cuntinuau e cuntinuescha.

Aschigitg sco buca l'entira populaziun emigrescha enina, mida denton era l'emigraziun sco tala nuot vid il lungatg d'in intschess linguistic, ella mo fleivlenta eventualmein sia peisa relativa ell'entira tiara.

Immigraziun

L'immigraziun el TR ei gitg restada strusch necessaria ni pusseivla dal pugn de vosta economic. Ella ha entschiet de num pér lu, cura ch'il svilup turistic (ed industrial a Domat) ha giu de basegns de persunal e cadens ni directurs ch'ins anflava ed anfla vinavon buc en diember sufficient ella populaziun romontscha. Gia igl onn 1980 dev'ei denter ils 64.104 habitonts dil TR mo pli 36.836 (57,5%) burgheis d'ina vischnaunca dil TR, sper 19.399 auters Svizzers e 7.869 jasters.⁹

Ella part francofona dil cantun de Berna ha ei dau el 19avel e 20avel tschentaner in fenomen semegliant de scumiada parziala della populaziun, numnadamein in'enorma emigraziun de Romands, ed in'enorma immigraziun alemanica. Ei setractava per exempel de purs che vendevan lur beins a collegs della part tudestga per ir a s'installar en ina nova veta els marcaus romands. Las dumbraziuns han mesirau che 32 vischnauncas (populaziun 2000: 34.903 habitonts, varga la

mesadad dil Giura bernes ded oz) han giu pli che 40% de lur habitonts che indicavan il tudestg sco lungatg-mumma. En 18 vischnauncas (populaziun 2000: 10.968) ha ei schizun dau en ina u pliras dumbraziuns ina maioritad absoluta de lungatg-mumma tudestg. Il cantun ha denton cuntinuau a tractar quellas vischnauncas per franzos, il lungatg official communal e la scola ein restai franzos. Cun excepziun de duas vischnaunchettas particularas¹⁰, han tut quellas vischnauncas puspei ina populaziun essenzialmein francofona, quei che significhescha denton buc che descendents d'immigrai sappien buc era tudestg e dialect tudestg.

Era la populaziun de Sursaisa ei gitg stada parzialmein romontscha u bilingua tudestg-romontschs pervia della mobilitad d'in vitg a l'auter sur il cunfin linguistic e dellas lètgs linguisticamein mischedadas, tochen il punct che 1/5 ha indicau il romontsch sco lungatg-mumma ellas dumbraziuns da 1900 a 1930; la vischnaunca sco tala ei denton restada tudestga.

L'immigraziun de glied de lungatgs jasters po pia necessitar certs sforzs per facilitar l'integraziun dils immigrants, mo sche quels secumportan sco usitau en Svizra e s'adatteschan linguisticamein, mettan els buc en prighel tut in intschess linguistic.

2.d La vera raschun

Il problem culs immigrai de lungatgs jasters el TR ei denton ch'els s'adatteschan dal pugn de vesta linguistic veseivlamein meins ch'autora en Svizra. Pli exactamein, ils immigrai de lungatg tudestg, ch'ei beinduras glied qualificada u studegiada cun posts superiors, s'integreschan savens mal al romontsch ed anzi spetgan dals plidaders romontschs ch'els s'adatteschien els. Ils immigrai d'auters lungatgs jasters, da lur vart, emprendan bein senz'auter in niev lungatg per s'integrar, mo savens, surtut el turissem, ei quei unicamein ni igl emprem il tudestg e/u il dialect tudestg (ella construcziun, ed en Engiadin'ota per immigrai de lungatgs neolatins, sa quei era esser il talian).

Ina seria fetg precisa de datas della dumbraziun 2000 basta per illustrar ei. Ins ha considerau il total de vischnauncas dil TR che vevan l'aschinumnada scola romontscha. Tuttas vevan era il romontsch sco (teoreticamein) sulet lungatg official ed en general vevan ellas era la pli gronda proporziun de populaziun cul romontsch sco meglier lungatg. Quellas vischnauncas formavan pia igl ambient il pli fermamein romontsch ch'existeva. En quellas han ins analisau¹¹ condanavon ch'il romontsch ed il tudestg cumparevan ellas indicaziuns pertuccont ils fegls cun omidus geniturs che vevan in auter lungatg (meglier lungatg) ch'il romontsch u il tudestg. La constataziun statistica ei stada ch'il romontsch cumpareva tier 23% dils fegls sco meglier lungatg e/ni lungatg plidau en famiglia, il tudestg tier 31%. Schizun el pli ferm ambient romontsch existent cun scola parzialmein romontscha ha il tudestg oz pli bia tala denter ils giuvens fegls d'immigrai sco lungatg d'integraziun.

Il problem ha pia de far specificamein cul romontsch. E pli exactamein culs Romontschs sez, e notabene en lur agen intschess linguistic.

Suenter ina perioda de stabilisaziun dil cunfin linguistic ha ei dau ual dapi la creaziun dil cantun modern, en mintga generaziun successiva, ina part dils Romontschs, variabla d'in liug a l'auter, che ha calau de plidar romontsch culs affons, ed enstagl ha entschiet a plidar tudestg cun els. Tut tenor il liug ei quei era schabegiau gia avon ch'ina immigraziun de num entscheivi, ni parallelamein cun ella. Per exempels e cefras mirien ins Romontsch 1980 u las analisas fatgas per igl UFS¹², ni las monografias consacradas alla germanisaziun de singulas vischnauncas.

En certs cass ha la populaziun indigena sezza decidiu de duvrar ed anzi imponer il tudestg ell'administraziun, ed en scola als agens affons; en auters cass ha la veglia dils immigrai, magari davantai maioritars, contonschiu igl abandun dil romontsch. Senza renconuschientscha, senza diever official schizun mo a nivel local, senza scola, semantegn negin lungatg en nossas societads.

Discriminaziun dil romontsch

Quei che determinescha fundamentalmein il sedepurtar ed il sentiment viers il romontsch aschibein dils Romontschs sco era, en moda inversa, dils immigrai el TR, ei enzatgei unic en Svizra, denton fetg current el mund: la discriminaziun dil lungatg. Schizun la pauca stema che vischins dils Romontschs muossan beinduras per els e/ni per lur lungatg ei la finala silmeins per part (ei dat era la semplia rivalitad denter duas communitads) ina consequenza della discriminaziun fundamentala dil romontsch.

Igl ei buca necessari, per ch'in lungatg mieri, ch'ins fetschi murir el cumbattend e scumandond el sco tons stats han fatg e fan. Ei basta ch'ins laschi murir el negligend de dar ad el quei ch'ei necessari ed endretg ad el sco il sulegl, l'aria e l'aua ad ina plonta. Tgisà sch'il Grischun e la Svizra ein enzaco selischnai ella negligentscha senza serender quen claramein della malgestadad e della gravitad dellas consequenzas. Igl ei tuttina aschia che la Svizra a gronda maioritad tudestga ha senz'auter empriu de respectar e renconuscher dus auters lungatgs indigens, e de tractar els era ella pratica da principi adualmein, ni cun munconzas mo de detagl pli irritontas che donnegiontas. Igl ei pia grev de capir daco ch'ella fa buc il medem cul quart lungatg. Il Grischun da sia vart fa bugen teater cun siu trilinguisssem unic en Svizra, discriminescha denton ella pratica dus de ses lungatgs en ina moda unica en Svizra.

El temps dellas Ligias era il tudestg il lungatg suprem. L'administraziun centrala veva denton pauc de gir e far. Las dertgiras localas eran quellas che administravan e, sch'ellas eran romontschas, funcziunavan ellas da principi per romontsch. Quei era il pli impurtont, e lur populaziun viveva per romontsch. Dil reminent ha la Dieta tuttina decidiu all'extrema fin de si'existenza de renconuscher quater lungatgs ufficials, dus romontschs, il talian ed il tudestg.

Il niev cantun perencunter ei turnaus alla preeminenza dil tudestg. Daco ch'ils menaders d'in stat maioritarmein de lungatg romontsch han decidiu quei, sa buca vegnir dilucidau cheu, mo quei ha dau l'entschatta ad ina spirala adina pli destructiva. Quella ha survegniu aunc in niev impuls il mument della creaziun della Svizra moderna 1848. Lu ha il cantun Tessin pretendiu ed obteniu l'adualitad ufficala dil talian cul tudestg ed il franzos, il Grischun ha para fatg nuot semegliant per siu lungatg romontsch unic el mund, e quel ei vegnius ton sco ignoraus dalla Confederaziun.¹³

Cul svilup dil stat e dell'administraziun ed entira structura cantunala e federala ei l'impurtonza dil tudestg, necessariis viers els, carschida ad in crescher per ils Romontschs, la munconza sfurzada de nizeivladad dil romontsch daventada adina pli funesta. Il stan civil ed il register de commerci per exempel eran tudestgs pils Romontschs. Forsa perquei ch'ils Romontschs vevan schiglioc ils medems dretgs democratics sco ils auters Svizzers, han els, cuntrariamein ad autras populaziuns, strusch protestau ed ein s'endisai, e seresignai senza remarcar bein ei. Vesend igl exempel dil stat vevan las interpresas publicas e privatas strusch motivs de sedrizzar autramein che per tudestg als clients romontschs. Era per las personas privatas eis ei daventau la norma de duvrar senza gnanc ponderar il tudestg culs Romontschs.

El decuors dellas generaziuns han Romontschs e Nunromontschs interiorisau la cardientscha ch'ei seigi normal de buca tractar il romontsch sco tschels lungatgs, che quei stoppi ver ina raschun, ch'il romontsch seigi malnizeivels, nunadattaus e schizun en el sez nunadattabels als basegns della veta moderna. Era sch'ei ha d'ina vart baul dau ina marveglia e simpatia per il curios utschi exotic, ei da l'otra vart in cert pregiudezi e sprèz s'installaus era viers ils plidaders d'in tal lungatg retardau.

Quei, e nuot che fuss stau natural, ha incitau adina pli fetg ils Romontschs d'acceptar u vuler adina pli bia tudestg en scola, per buca preteritar lur affons sco els sezs sesentevan preteritai de buca saver avunda bein tudestg. Quei ha perfin incitau certins de plidar tudestg culs affons, schizun sch'els savevan buca perfetgamein tudestg. Ual sco ils plidaders dil breton, digl occitan, dil sard u dil sorab han fatg e fan autrora cul lungatg che dominescha els. Era ils Alsazians de lungatg tudestg han ton sco bandunau lur lungatg, ch'ei in dils gronds lungatgs dell'Europa.

Quella malnizeivladad ed apparenta nunadattadadad dil romontsch, e dellas gadas il sprèz ed il pregiudezi naschi dalla discriminaziun, ei era il factur determinont ch'ils immigrai s'adatteschan buc. Già 1981 en «La mort dil romontsch – l'entschatta della fin per la Svizra»¹⁴ vevel jeu scret:

Sch'il tudestg ei indispensabels per ils Romontschs, ei quei daventau mo per quei ch'ins ha fatg el indispensabels; e sch'il romontsch ei inutils, eis el inutils per quei ch'ins ha fatg el inutils.

Secapescha che la discriminaziun ei buca ed ei mai stada totala. Il romontsch ei buca scumandaus. Igl ei anzi lubiu de sedrizzar per romontsch alla Confederaziun ed al cantun. Il romontsch ei schizun daventaus lungatg parzialmein official della Confederaziun, ed el ei tenor constituziun lungatg official equivalent dil cantun. Ei dat ina lescha cantunala sur dils lungatgs che protegia tochen in cert punct il romontsch, ed ina lescha federala che preveda mesiras per il manteniment e la promoziun d. a. dil romontsch. Il romontsch astga esser ed ei lungatg official ni conofficial de vischnauncas romontschas.

Ei dat ina scola parzialmein romontscha en ina part dil TR, e scolas u classas bilinguas en entginas autras vischnauncas de quel, ed a Cuera. Ei dat in radio romontsch andant, ed ina televisiunetta romontscha cun en media entuorn duas uras emissiun ad jamna – denton senza translaziun romontscha dellas numerusas intervenziuns fatgas en tudestg ni aunc pli savens en dialect alemanic (tschellas televisiuns della SSR translateschan adina quei che vegn getg en in lungatg jester), ed ils suttetels per tgi ch'auda mal ein per tudestg. Ei dat ina Ligia Romontscha sco representaziun miez officiala dil romontsch. Ei dat ina Quotidiana romontscha – schebein ton sco senza novitads naziunalas ed internaziunalas. Ei dat en divers loghens cuors per emprender romontsch.

Mo tut quei ei mo ina part de quei ch'exista ed ei natural per tschels lungatgs naziunals e garantescha ad els ina veta normala ed in avegnir segir.

E tut quei che manca ei l'empudientscha de quei ch'ei schabegiau cul romontsch, e de quei che spetga el sch'ei va vinavon sco tochen uss.

3. Almosnas e plaschentinas – ni memia pauc depli

Igl Uffeci federal de cultura sco responsabel federal en materia ha incaricau il Center per democrazia d'Aarau de realisar in rapport d'expertisa sur della collaboraziun denter cantun (e Ligia Romontscha e Pro Grigione Italiano) e Confederaziun per il manteniment e la promoziun dil romontsch e dil talian. Il rapport publicaus ils 29 de matg ha surviu per determinar la part concernent romontsch e talian el Messadi cultura 2021-2024.

3.a Rapport

Il rapport «Massnahmen zur Erhaltung und Förderung der rätoromanischen und der italienischen Sprache und Kultur im Kanton Graubünden» dat in'uatga della situaziun ell'administraziun ed ella structura publica dil Grischun quei che pertucca il diever – ed il respect – dils lungatgs. En quei eis el per buna part ina litania dellas munconzas e negligientschas dil Grischun viers ses lungatgs romontsch e talian. El citescha era ideas e fa recumandaziuns che han generalmein senn e vegnessen u vegnan a gidar; ina ni l'otra ein schizun detagls surprudents e curaschus.

Quest capetel vul e sa buc esser in'analisa sistematica e detagliada dil rapport, ni della pratica dil cantun enviars il romontsch els eglis della Confederaziun – ch'ei costituziunalmein obligada de sustener il cantun en ses duers visavi il romontsch ed il talian –, ni della tenuta della Confederaziun senza viers il romontsch. El presenta mo in pèr ponderaziuns illustrativas sur de rapport, pratica e tenuta.

1.

Igl ei per part suandabel, e tuttina curios, che la lescha federala metta el medem futgé il romontsch ed il talian per in sustegn della Confederaziun al cantun. Romontsch e talian ein dus dils treis lungatgs officials equivalents dil Grischun, quei bein. Il talian ei denton in lungatg official della Confederaziun, protegius el Grischun da siu statut federal; il cantun sa perquei buca negligir el aschi fetg sco il romontsch, ni selubir de schar svanir el da siu intschess grischun¹⁵. Il romontsch perencunter ei in lungatg che la Confederaziun discriminescha sezza e protegia mo empau encunter il Grischun; sco quei che la historia muossa, sa el svanir tec a tec da siu intschess senza che la Confederaziun intervegna da num.

Il rapport menziunescha quella differenza (p. ex. el punct 72), che s'exprima era en tut quei ch'el constatescha e recamonda.

Il talian vegn negligius, tractaus mal en numerus detagls. Ils giuvenns dellas valladas talianas, p. ex. (punct 76), vegnan discriminai per ils posts ell'administraziun cantunala perquei che lur talian fuss bein d'engrau, mo ch'ins pretenda igl empren ch'els damognien il tudestg sco glied de lungatg tudestg. La revendicaziun dils interrogai e la recumandaziun dil rapport ei en sostanza semplamein ch'il cantun applicheschi correctamein sias atgnas leschas e cali cun tuttas munconzas irritontas nundignas d'in stat triling.

Per il romontsch perencunter transparescha ei el rapport ch'ei setracta de veta u mort. Il rapport presenta era ina gliesta de munconzas e discriminaziuns dil cantun viers il romontsch, bia pli liunga e greva e cun consequenzas bia pli pesontas che per il talian. El presenta denton negina cunscienza della munconza fundamentala e della raschun essenziala della situaziun dil romontsch, ed el parta anzi dal principi che la situaziun actuala seigi dada e naturala. El lavura egl intern de quella situaziun e patratga mo a migliurar u cuntschar enzaco ella. Per consequenza recamonda il rapport il bia mo cosmetica. Cosmetica tscheu e leu da rudien e schizun profunda e sorprendentamein curaschusa, denton mo cosmetica.

2.

Il rapport ei fatgs sin damonda della Confederaziun ed ei concepius tenor il pugn de veta della Confederaziun. Quei pugn de veta e la tenuta della Confederaziun viers il romontsch ein denton curios e nunlogics, senza plidar della malgiustia.

La lescha federala davart ils lungatgs naziunals LLing stipulescha egl art. 3, al. 1.a che «la Confederaziun observa in tractament egal dils quater lungatgs naziunals». Cuninaga suenter denton introducescha ella ina inegalitad de status e tractament egl art. 5 al. 1.: «Ils lungatgs officials della Confederaziun ein il tudestg, il franzos ed il talian. Il romontsch ei è lungatg official el contact cun persunas de quei lungatg.» Quella inegalitad vegn confermada p. ex. egl art. 10 che stipulescha che tuts texts officials stoppien vegnir publicai en tudestg, franzos e talian, e quei simultanamein, ed egl art. 11 consacraus al romontsch che preveda che (sutintes: mo) «Texts d'impurtonza speciala (...) vegnan publicai era en romontsch.» Tgei ch'ei impurtont pils Romontschs, ni tgei che quei tradescha della maniera de considerar ils Romontschs, ei illustrau dal fatg ch'il sit della Confederaziun porscha (fenadur 2019) buc ina versiun romontscha dil Messadi cultura 2021-2024, che pertucca tonaton specificamein il romontsch, en part. allas paginas 40-42. Gnanc l'annunzia officiala dils 29.5.2019, «Le Conseil fédéral ouvre la consultation sur le Message culture 2021-2024», exista per romontsch. Ins quenta veseivlamein ch'ils Romontschs, sche interessai, mirien la versiun tudestga.

3.

Il rapport illustrescha era precisamein co ins – Confederaziun, cantun, glied privata, e buc il davos Grischuns talians e Romontschs sez – ei s'endisaus de considerar u percepìr ils Romontschs.

El punct 54 legian ins explicitamein «Für alle interviewten Personen ist die Zweisprachigkeit Deutsch-Romanisch [ins remarchi ch'ei vegn buca scret «Romanisch-Deutsch»!] in den romanischsprachigen Gebieten eine Selbstverständlichkeit». El punct 55 vegn lu l'immigraziun de glied de lungatg tudestg che capescha buca romontsch presentada fallidamein sco la raschun fundamentala della situaziun, ferton ch'ins ha viu el capitel 2 che la nunadattaziun dils immigrai al romontsch ei mo in simtom u ina consequenza della discriminaziun dil romontsch.

El punct 173 legian ins plinavon: «Die Mehrsprachigkeit der kantonalen Verwaltung ist insbesondere für die Italienischbündner*innen von grosser Bedeutung, da viele von ihnen – im Unterschied zu den regelmässig zweisprachigen Rätoroman*innen – häufig einsprachig sind.»

Pigl'emprem eis ei falliu de scriver ch'ils Grischuns talians seigien monolings, perquei che tuttas scolas dil Grischun talian muossan dagitg dus lungatgs jasters, dils quals igl'emprem ei il tudestg. Sulettamein immigrai jasters el Grischun talian pon eventualmeins buca saver tudestg, e quei ei effectivamein in problem per els el Grischun. Ils Grischuns talians *se la cavano se necessario* per tudestg (hochdeutsch – schwyzertütsch ei in'atra caussa), mo igl ei considerau fetg correctamein el rapport sco nuncorrect ch'igl agen stat surveschi buc els dad el ano ed adina en lur agen lungatg.

Ch'ils Romontschs san aunc meglier tudestg ch'ils Grischuns talians astga en negin cass far ni schizun mo suggerir ina differenza lubida el tractament dellas duas communitads. Ual il resultat ch'ins vesa tiels Romontschs ei dil reminent in avvertiment de tractar negina communitad indigena sco ins ha tractau ils Romontschs, e de calar, oz e buca damaun, de tractar els sco quei ch'ins fa.

4.

Confederaziun, L'ling e rapport vehiculeschan era ina concepziun sbagliada de quei ch'ei manteniment e de quei ch'ei promoziun dil lungatg.

Sin basa de disposiziuns digl art. 70 della Constituziun federala preveda la L'ling sut il tetel «Manteniment e promoziun dil lungatg e cultura romontscha e taliana», agl art. 22, agids finansials al Tessin ed al Grischun per sustener lur mesiras de manteniment e promoziun concernentas.

Da principi ei in agid federal a cantuns en ina situaziun speciala, ligiada al fatg ch'els han communitads linguisticas pintgas en relaziun culla Svizra, ina buna caussa ed in bi exempel de solidaritad federala. Il tetel dell'intervenziun ed ils objects de quella ein denton nunappropriai e tradeschan ina concepziun caracteristicamein fallida.

Ch'in stat ha de mantener siu ni ses agens lungatgs e de supportar ils cuosts per quei, ei evident.

Ina promoziun de lungatgs minoritars ei enzatgei ludeivel ed admirabel vegnend dals fermes e numerus. Buca d'emblidar tuttina che tuttas treis pli grondas communitads linguisticas san sepasar mintgina sin quei che communitads exteriuras bia pli grondas fan sezzas resp. pil tudestg, il franzos ed il talian; quei spargna certs sforzs e cuosts alla Confederaziun ed als cantuns (mira è Messadi p. 41), e facilitescha per consequenza ils sforzs e cuosts necessaris per tractar adualmeins il quart lungatg che ha il disavantag de buca saver sepasar sin lavur e products linguisticas exteriurs.

La promoziun ei denton per definiziun quei che vegn fatg ultra dil normal, necessari ed obligatori, per obtener in meglier effect della caussa. Quei ch'ei nunacceptabel ei de presentar sco mesiras «de promoziun» d'in lungatg duers semplameins normals e de basa d'in stat en connex cun ses lungatgs. La gronda part dellas mesiras «de promoziun» analisadas el rapport ein facticameins mo caussas evidentas, currentas e de basa de mintga stat nunmonoling.

Il rapport scriva aschia el punct 177 «Die Übersetzungstätigkeit und Publikationen in rätoromanischer und italienischer Sprache sind wichtige Instrumente zur Sprachförderung» el Grischun. Quei ei scandalusamein malgest. Quei ei è destructiv, per l'ina per igl agen respect dils «promovi», che vegnan menai a crer ch'els gaudien in privilegi per il qual els ston lu esser renconuscheivels; e per l'otra per certs «nunpromovi» che, schebein gudend tut senza gnanc patertgar vidlunder, entscheivan a sentir scuidonza e malpazienzia viers ils pretendi «promovi».

La translaziun de texts ei spira e semplia normalitad, ual sco cudischs de scola corrects els divers lungatgs, la translaziun simultana el Cussegl grond, survetschs administrativs senza dubi ni retard en mintga lungatg cantunal. Ch'ins sappi presentar e tgisà percepir quei sco promoziun de lungatgs muossa con lunsch che tut ei sviau e deformau.

Sche quels sforzs e cuosts han ded esser ina promoziun dil romontsch e dil talian, lu ein tut ils sforzs e cuosts ch'il cantun consenta per crear igl empren ils texts per tudestg, in summa per funcziunar, per administrar e per survir per tudestg, promoziun sfrenada, e bein plitost sfurzem, dil tudestg dapi varga dus tschentaners.

5.

En connex cul punct precedent, sche tut sto vegnir translatau dal tudestg ell'administraziun cantunala, vul quei è gir che tut vegn concepiu per tudestg. Quei ei buca promovent per il svilup de tschels lungatgs cantunals. El punct 98 vegn interessantamein relevau l'idea ded instituir secturs ell'administraziun cantunala «in welchen Romanisch als erste Sprache fungiert und die Übersetzung dann ins Deutsche erfolgt, um die verschiedenen Sprachen auf Augenhöhe zu bringen.» El punct 115 vegn la medema idea exprimida en favur dil talian.

Quei ei pilver in'idea stupenta che era la Confederaziun stuess studegiar per ella sezza.

6.

En divers puncts (d. a. 178 cudisch de dretg, 179 material de votaziun) remarca il rapport che las versiuns talianas dils texts publicai dal cantun vegnan stediamein consultai dals Grischuns talians, mo ch'ils Romontschs consulteschan essenzialmein las versiuns tudestgas. Il rapport furnescha sez explicaziuns p. ex. per il pign diever dil cudisch de dretg per romontsch: ils giurists romontschs vegnan formai per tudestg e buc en lur lungatg-mumma. Generalisond san in repeter ch'igl ei igl entir sistem de formaziun che stauscha ils Romontschs viers il tudestg. Gia la schinumnada scola romontscha finescha essenzialmein per tudestg. Pli lunsch ch'ins studegia e sefuorma, e meins qu'ins sa emprender per romontsch. Consequentamein, pli aults e technics ch'in document ei, e pli jasters ch'el ei pils Romontschs ella versiun romontscha.

Il rapport dat era en annexa ina tabella furnida dal cantun pertuccont il diever dellas versiuns linguisticas dil material de votaziun a nivel communal. Quella lubescha diversas remarcas illustrativas della situaziun e dellas anomalias el Grischun. Il diever tudestg fa 84% dil total, quels romontsch e talian mintgin circa 8%.

Ei dat en egl che buca mo las vischnaucas romontschas, mobein era quellas talianas risguardan lur habitonts d'auters lungatgs cantunals, ni ch'ei dat en ellas in spért per far diever dil dretg d'haver il material en in auter lungatg ch'il local. Il Grischun tudestg drova a 99,9% il material tudestg, il Grischun talian a 91,5% quel talian, ed 8,4% quel tudestg. Ellas vischnaucas romontschas fermamein germanisadas vegn la versiun romontscha strusch u in summa buc empustada. Schizun ellas vischnaucas fermamein romontschas damondan ins silmeins 30% versiuns tudestgas. Remarcablamein prevedan Sagogn e Tujetsch mo resp. 17 e 3 versiuns romontschas; u ch'igl ei in sbagl, ni ch'ins ha cheu ina manifestaziun de refusada dil rg.

7.

Ina remarca fetg pertinenta resda il rapport sut 107: «... weshalb Ausländer*innen als Integrationsmassnahme in Deutschkurse geschickt werden, obwohl sie in einer romanischsprachigen Gemeinde wohnen.» Salv'errur devan ins era mo cuors de tudestg als asilants stai a Lags u Schluein (ch'ei romontsch schizun pigl UFS tenor ses criteris restrictivs). Quei va encunter il principi de territorialitad e mintgacass encunter il respect ed igl interess dil romontsch, e la Lling preveda facticamein agl art. 16.b «agids finanziaals per promover las enconuschientschas dil lungatg naziunal local dellas persunas d'in auter lungatg». Sch'ins considerescha ch'il romontsch ei memia pigns per survir a confidai della Confederaziun, ston ins evitar de plazzar els egl intschess romontsch.

8.

Surprendenta e nunacceptabla ei la concepziun dil cunfin linguistic el rapport. Igl ei clar che vischnauncas aunc romontschas avon paucas generaziuns ein oz totalmein germanisadas. Quei sguardin fa part dell'ierta dil Grischun ed ei ussa irrevocabels. Metter las classas bilinguas de Domat el medem futgé sco quellas de Cuera ni ev. inaga de Landquart, numnar Domat e Razén vischnauncas de lungatg tudestg, ei denton in sbagl enviers la realitad e buca mo la historia.

Considerond la geografia e la realitad ch'il tudestg smacca absolutamein dapertut el TR, ch'ins stuess precisar mintgaga tgei criteri ch'ins pren per definir il cunfin linguistic, e ch'in cunfin linguistic essenzial passa ussa era el tgau de mintga Romontsch, eis ei pli efficaci de buca plidar de cunfin linguistic, ni de «vischnauncas sil cunfin linguistic».

9.

Il rapport citescha pliras gadas il cantun de Berna sco model de respect e garanzia per ils dus lungatgs cantunals. Quella tenuta de Berna ei ton pli remarcabla considerond che la disproporziun numerica denter las communitads linguisticas ei bia pli gronda ch'el Grischun ded oz: igl intschess monoling franzos quenta mo biebein 5% della populaziun totala ed igl intschess biling cun Bienna mo aunc inaga ton.

10.

Il rapport examinescha era la lavur della Ligia Romontscha e della Pro Grigione Italiano e raporta meinis sur de quella e quellas. Sper expressiuns d'approbaziun reproshan ins p. ex. in cert elitissem, lu insufficienziass ella lavur, certs interrogai vessen tschentau pli bia peisa sin auters aspects della lavur de mintgagi, ni fatg enzatgei diversamein. Ei dat denton in'ampia capientscha pil fatg che, sch'ins mira endretg, ils mieds dellas duas organisaziuns ein fetg limitai e ch'ellas ein oz per part mo furnidras de prestaziuns determinadas da cantun e Confederaziun. Enteifer la situaziun sco ella vegn considerata dal rapport ein ils pensums enorms, surtut pil romontsch considerond ch'il maun public ei s'endisaus plaunsiu, dapi che la Ligia Romontscha exista, de sescargar per part ed a bienmarcau de duers statals.

Quei che vegn buca menziunau el rapport, che lavura sez sin basa implicita della discriminaziun dil romontsch, ei che la Ligia Romontscha, e salv'errur igl entir moviment romontsch dapi il 19avel tschentaner, han adina agiu, schebein certas gadas è cun ina detschartadad apprezziabla, sulettamein enteifer il sistem de discriminaziun dil romontsch. Els han mai priu cumpleina cunscienza della vera raschun della situaziun dil romontsch, mintgacass mai cumbattiu claramein, detschartamein ed urgentamein per la spira adualitad dil romontsch.

Era suenter igl enorm resun de «La mort dil romontsch»¹⁶ e dil Program de Rumein, ed ella situaziun favureivla baghegiada ils emprems onns 1980 dalla grupp de Rumein, daventada Fundaziun Retoromana, han ins mai ughegiu de siglir sil tren e de pretender la midada. Tut ei secumentau cun cumpromiss migliuronts enteifer il sistem discriminont.

Recumandaziuns dil rapport

En ina maniera generala recamonda il rapport essenzialmein mesiras buca de promoziun, mobein de sempel adempliment correct dellas basas legalas en vigur. Quei significhescha bein adualitad vivida pil talian, denton per il romontsch negina remessa en damonda della discriminaziun fundamentala che mazza el plaunsiu.

Enzatgei che secapescha da sez per in stat triling, e manca nuncapeivlamein el Grischun, ei la translaziun simultana el Cussegl grond. Quella ei dagitg realitad per la Confederaziun (per treis lungatgs¹⁷), ed el parlament europe ha mintga deputau il dretg de s'exprimer e de vegnir translataus en 24 lungatgs ufficials, quei che representa 552 cumbinaziuns pusseivlas.

Era la recumandaziun de garantir in'offerta nuninterrutta d'instrucziun per romontsch dalla scoletta all'universitad (punct 202) ei in'evidenza per in stat respectus de ses burghais e de ses lungatgs. Ella conferma l'idea d'ina pintga universitad romontscha cuntenuida el Program de Rumein.

Quei che fa empau paretta de promoziun ei p. ex. la recumandaziun d'encuraschar ils scomis denter ils idioms cun programs de scomi de scholars (punct 220). Quei ei ina causa evidenta che vess dil reminent giu de vegnir fatga gia dagitg per promover, aunc meglier che quei che RTR fa, la capientscha dils auters idioms e sviluppar aschia il public lectur potenzial de mintga idiom.

Promoziun – ni reparaziun – po era esser ch'il cantun garanteschi ch'ils commembers dellas autoritads communalas damognien a scret ed a buca il(s) lungatg(s) de lur vischnaunca (221).

Las consideraziuns sur della diaspora romontscha (206-207) duvrassen in agen artechel.

Il punct 217 cuntegn ina recumandaziun d'ina curaschusadad marvigliusa e totalmein nunspitgada: «Ein*e Regierungs*rätin [sic] sollte nicht nur über die Kompetenz verfügen, sich in allen drei Kantons-sprachen auszudrücken, sondern dies, wenn immer möglich und angebracht, auch tun.» Considerond il diember de cussegliers guvernativs nunromontschs dils davos decennis ch'ei mai s'exprimi per romontsch a RTR, era certins provegnents d'ina vischnaunca romontscha (miez germanisada ni buc), e savend che quei pareva acceptabel u schizun normal egl ambient grischun, san ins mo applaudir. Quels che paran de saver generalmein tuts treis lungatgs cantunals ein ils cussegliers romontschs.

Il rapport recamonda plinavon el punct 216 d'instaurar e silsunter repeter ina dumbraziun cantunala sur della situaziun linguistica. Essend ch'ils instruments actuals digl UFS ein nunadattai, ei quei in basegn logic, ed era legal considerond las stipulaziuns della lescha cantunala sur dils lungatgs. Sur de quei denton depli el capetel suandont.

3.b Mesiras dil Messadi cultura 2021-2024

Ins sto seregurdar ch'il Messadi sur digl encuraschament della cultura pertucca ual mo la cultura, schebein magari considerata en in senn fetg lad. El pertucca era mo ina perioda de 4 onns. Las mesiras concernent il romontsch (ed il talian grischun) ein lu sulettamein in pèr alineas dil capetel 2.6.2.

La part concernenta entscheiva cun la duida differenziaziun denter la situaziun dil talian e dil romontsch. La visiun che vegn presentada en paucas lingias per il romontsch ei quasi calmonta: el «recule» (tschessa) sco lungatg principal, era sch'ins plaيدا silsunter tuttina dell'existenza senza dil lungatg e della transmissiun de quel. Sco causas della digren vegnan citadas fallidamein l'emigraziun e l'immigraziun – dellas qualas ins ha viu el capetel 2 ch'ellas ein silpli facturs engrevegiants –, lu auters aspects particulars sco «fusiuns sur il cunfin linguistic» (ei ha dau tochen ussa ina suletta tala fusiun, Sursaissa-Mundaun, tut tschellas ein internas al TR), medias, ed ina presentaziun discutabla della questiun digl rg gia fatga en autras occasiuns.

In'empresa seria de mesiras pertucca in'offerta d'instrucziun dil romontsch ordeifer il Grischun sin basa de LLing 16.c «promover las enconuschentschas digl'emprems lungatg della persunas d'in auter lungatg» (ch'il naziunal local). La secunda pertucca las medias, la tiarza aspects technics el quader dellas convenziuns de prestaziuns en particular culla Ligia Romontscha.

Las mesiras effectivamein eligidas pil Messadi ein senza dubi nizeivlas, ed ein era de quellas plitost veramein de promoziun el senn de supplement alla basa. Ellas pertuccan denton mo singuls aspects. Surtut maunca vinavon il fundament, ed ins construescha sin sablun lavaus dallas auras. Ina maniera pilver pauc logica e pauc efficacia e redeivla de far, era sch'ei setracta tut en tut mo de summas e sforzs mudests per in stat sco la Svizra.

Il malgest ei ch'ins dat, vulidamein ni buc, l'impressiun ch'ei vegni fatg decididamein e generusamein tut il pusseivel per salvar il pauper romontsch; e che, sch'ei gartegia buca de salvar el (ed igl ei segir ch'ei gartegia buca de salvar el mo cun quellas mesiras accessorias), la cuolpa seigi dil destin – ni dil romontsch e dils Romontschs sezs.

Ton ch'il dubi nescha: Ei quei incunscienza, ni ina maniera bienmarcau e cinica de dar e sedar buna cunscienza, cuntinuond sapientivamein a spargnar ad in spargnar sin donn e cuost dil romontsch – e della natira senza della Svizra?

Persunalmein vi jeu, tochen cumprova dil cuntrari, crer ch'igl ei incunscienza, che la Svizra ed il Grischun vulan veramein conservar il romontsch e lur olma.

Mo lu ch'ins arvi il egls dabot, ed ageschi, e buca mo cun quei che suera d'almosnas e plaschentinas concedidas per amur della pasch.

4. Dretg e giustia

4.a Principi

Sco quei ch'ins ha viu el capetel 2, mintga lungatg discriminau miera de sia discriminaziun per quei che ses plidaders passan al lungatg dominant. La mort vegn pli u meins dabot tut secund divers facturs, mo ella vegn.

In lungatg territorial garantius en siu intschess dal stat el qual igl intschess sesanfla, sa per definiziun buca svanir aschigitg che quei stat exista. Ins patratgi semplamein a quella verdad: Aschigitg sco la Svizra ei la Svizra che nus enconuschein, san il talian, il franzos ed il tudestg buca svanir dad ella, ed era buca da lur intschess respectivs en ella.

Per il romontsch vess ei bastau de tractar el exactamein da medema maniera sco ins ha tractau il tudestg il mument della creaziun dil Grischun modern, ed il tudestg, il franzos ed il talian il mument della creaziun della Svizra moderna 1848. Per mantener las scalgias che restan, sto il romontsch vegnir tractaus ussa finalmein da medema maniera sco tschels lungatgs.

L'idea po parer curiosa considerond la disa ch'ei s'installada, la pintga cumpart de Romontschs ed auters plidaders dil romontsch en cumparegliaziun cun tschellas communitads, ed il fatg che tut quels plidaders san mintgacass in auter lungatg naziunal silmeins aschi bein sco il romontsch.

Ei setracta denton dil principi, de giustia naturala, che vala independentamein dal stan della victima. Ei setracta el medem temps dell'ierta e dell'olma della Svizra.

Il romontsch ei numnadamein buca mo il lungatg dils Romontschs burgheis della Svizra, che quels ston saver duvra exactamein da medema maniera sco tschels burgheis svizzers drovan lur

agen lungatg. El ei era in lungatg che mintga Svizzer astga considerar e guder sco ses, ed esser loschs de quei lungatg che fa precisamein il pli fetg la particularitad de sia patria.

4.b Ina liunga normalisaziun

Il mument ch’il romontsch vegn ad esser aduals a tschels lungatgs vegn aunc per bia buca tut ad esser en uorden e segirau. Ei vegn ad esser la fin de dus tschentaners discriminaziun, denton pér l’entschatta della correcciun u reparaziun – enaschilunsch sco quei ei pusseivel – dils donns de quels tschentaners. Pér l’entschatta della construcziun pazienta della nova situaziun, dellas novas pusseivladads, dellas novas disas e tenutas, dil niev spért viers il romontsch. Pér cura che quel e quellas vegnan ad esser realitad, vegn il romontsch ad esser segiraus definitivamein.

4.c A dualitad de basa

Lungatg official

Il romontsch sto daventar lungatg cumpleinamein e scrupulusamein official aschibein dil Grischun sco della Svizra.

Tuttas munconzas actualas relevadas dal rapport per il romontsch sco per il talian el Grischun ston vegnir eliminadas senza spitgar. La Confederaziun sto gidar, culs mieds necessaris bia pli gronds ed ina controlla bia megliera che quei ch’ei previu el Messadi cultura – ella ei gie è conresponsabla della disfatga dil romontsch. Ei astga buca pli schabegiar ch’in emploiau cantunal rispunda da schetg a tgi che plidenta el per romontsch «Mit miar müand Sie tütsch räde!» Priu il cass, passa el hofliamein la comunicaziun a tgi che sa romontsch. Sco quei che schabegia normalmein pil talian.

A nivel federal sto tut exister era per romontsch. Per la comunicaziun a scret ei il necessari da principi gia previus, ei resta de far entrar ei ella pratica, dond als Romontchs la confidanza che sedrizzar per romontsch ei ina caussa normala e dueivla.

Intschess garantiu

Da principi ein ils intschess linguistics garanti en Svizra. Era las restonzas digl intschess romontsch ston esser garantidas, ed en ina moda definitiva.

Memia bia ei schabegiau per turnar a quei che fuss stau garantiu sche la Svizra ed il Grischun vessen fatg lur duer. Igl intschess de quasi 80.000 habitonts en in sulet toc da Tschamut a Müstair ei buca pli.

Ei sa denton buca vegnir en damonda de considerar mo las vischnauncas nua ch’il romontsch vegn aunc indicaus dad ina maioritad sco meglier lungatg, e de condemnar praticamein il lungatg en tuttas autras vischnauncas nua ch’el viva u pusigna aunc. Quei fuss la regiun statistica digl UFS studegiada el capitel 1, che savess sereducir gia 2021 a Cadi, Lumnezia, Falera, Zernez, Valsot e Val Müstair cun ver 14.000 habitonts.

Era la sligiazion adoptada dalla lescha cantunala sur dils lungatgs ei buca acceptabla. Ella para igl emprend nunsputgadamein generusa pil romontsch cun sias savas de 40% indicaziuns romontschas per il manteniment dil monolinguissem official, e 20% pil manteniment dil bilinguissem. En realitad denton porscha ella negina garanzia al romontsch a liunga vesta, e po anzi favorisar erosiuns brutalas cun mintga eventuala dumbraziun ch’il cantun fagess specialmein. Ella ha dil reminent plein ruosnas, per l’ina perquei ch’ella ha previu dalla bial’entschatta excepziuns essenzialas, per l’altra perquei ch’ella vegn applicada en disfavour dil romontsch cun mintga fusiun de vischnauncas. Il mecanissem de controlla ed approvaziun dil cantun per mantener dretgs existents dil romontsch ha funcziunau tochen ussa mo excepziunalmein. La lescha sepusa dil reminent sin datas statisticas ch’eran bein las pli seriusas existentas, denton buca concepidas per siu

intent. Ed in summa, igl era gia clar il mument de sia concepziun che la Confederaziun vegnevi buca pli a far dumbraziuns.

Igl intschess romontsch ei de definir buca considerond (ni buca igl εμπrem considerond) maioritads tenor in criteri u l'auto. El ei de definir, e bein capiu de definir inaga per adina, **culla finamira de renconuscher e mantener il romontsch nua ch'el exista aunc sco lungatg indigen.**

Quella finamira ha la prioritad, e buca il buca disturbar la disa ch'ei s'installada tier certins che tut po marschar per tudestg e ch'els ein dispensai d'emprender il lungatg dil liug. Quei astga buca significar che tgi che sa buca romontsch sto emprender el d'in gi a l'auto e vegn buca pli survius en particular per tudestg. Quei significhescha ch'ins entscheiva ina liunga perioda de readattaziun successiva dils sperts, dellas disas e dellas capacitads, per arrivar ina gada ad ina situaziun ella quala il romontsch ei il lungatg de Mustér u Müstair exactamein sco il talian ei il lungatg de Roveredo ed il tudestg quel de Maiavella.

Leu nua ch'el ei oz gia memia reducius, sto il romontsch contonscher (puspei) la posiziun naturala dil tudestg ni dil franzos el bilinguissem de Bienna.

Per gidar de constatar nua ch'il romontsch viva aunc e per con, vegn ina dumbraziun ad esser nizeivla. Corrispondentamein agl intent, e savend ordavon ch'il tudestg ei enconuschents bunamein a tuts, vegn ei a settractar ded endriescher en prioritad **cons che capeschan romontsch.** Autras consideraziuns che mo quellas statisticas ein pusseivlas.

Scola

Duront igl entir process de normalisaziun vegn la scola, manegiau ei il sistem de formaziun ligiaus al romontsch, ad esser el medem temps actura ed object della transformaziun. Semplificond: enstagl de dar en prioritad il damogn dil tudestg necessaris pervia della discriminaziun dil romontsch, vegn ella a daventar successivamein igl instrument che dat als giuvens habitonts digl intschess romontsch las enconuschientschas e capacitads per viver e luvrar per romontsch en in niev mund, el qual viver e luvrar per romontsch vegn ad esser pusseivel, normal e beinvesiu.

Per dar in exempel puntual pratic: ei basta buca de publicar documents ufficials per romontsch, ei sto era vegnir furniu la formaziun per leger els – sco quei che schabegia senza gnanc patertgar vidlunder pils Grischuns tudestgs e talians. La futura scola veramein romontscha astga secapescha buca negligir de purtar in damogn d'emprema qualidad de lungatgs jasters, en particular dil tudestg.

Sco quei ch'il rapport sez sutlingescha, va la formaziun dalla scoletta all'universidad, ni beincapiu ad autras scolaziuns professiunalas.

Radio e televisiun

En Svizra dat ei radio e televisiun dil maun public. Consequentamein vala l'adualidad de tractament dil romontsch era cheu. RTR ei sesviluppau fetg dapi decennis. Ei dat in radio romontsch andant. Ei sto vegnir ina televisiun romontscha completa cun agen emittur u canal. La clav de repartiziun actuala ei semplamein ina beffa e/ni l'expressiun d'ina idea fallida.

RTR ei numnadamein buca mo dils (paucs) Romontschs, mobein igl εμπrem della Svizra e singularmein de tut quels en Svizra che vulan tedlar radio u mirar televisiun per romontsch. Quei vala secapescha analogamein per RTS, RSI e SRF. E SWI.

4.d Reparaziun

Ultra della renconuschientscha e de sias implicaziuns directas drov'ei grondas mesiras multifaras ch'ins sa numnar de reparaziun, ni readattaziun u correcziun. Ei settracta de tut quei ch'ins sa imaginar supplementarmein per frenar e fermar pli dabot l'evoluziun caschunada da dus

tschentanners discriminaziun, e scursanir il temps necessari per che la nova situaziun entri veramein en pratica ed els tgaus de tuts.

Enzatgei fetg urgent e decisiv ei ina incitaziun decidida ed in sustegn fetg activ als immigrants ed immigrai per emprender ed igl emprem, sche necessari, midar tenuta viers il romontsch.

Avon e suenter la renconuschientscha dil romontsch drov'ei grondas campagnas per il romontsch e sur dil romontsch. Avon setract'ei de preparar l'opiniun informond sur dil romontsch e de tuts aspects de sia situaziun, pia sur de pertgei tractar el finalmein sco ei descha. Suenter igl act drov'ei mintgacass ina gronda acziun cuntinuonta per midar ton pli spert ils aspects negativs dellas visiuns e tenutas viers il romontsch, denter ils Romontsch sco denter ils Nunromontschs. Ei setracta de sviluppar adina pli fetg in sentiment de luschezia e de responsabladad viers il romontsch, che cumpenseschi en ina certa moda la pintga derasaziun dil lungatg. In element evident de duvrar cheu ei il fatg ch'il romontsch ei bein buca in lungatg familiar a tuts Svizzers, mo ch'el ei il sulet ch'ei unicamein della Svizra.

A nivel pli specialisau sto vegnir creau u rinforzau ina ferma structura de sustegn als survetschs ufficials cantunals, regiunals ni communal per in diever correct dil romontsch (tut tenor il cass idioms ni rg). Ei setracta p. ex. della formaziun mirada dils transladers e dils emploiats creaturs de texts originals romontschs. Quei entra en sesez ella sempla promoziun, mo il basegn inicial ei aschi urgents e gronds ch'ils sforzs e cuosts valan igl emprem sco reparaziun.

4.e Promoziun

Sco promoziun libramein consentida per interess della Svizra e dil Grischun ed el senn d'ina solidaritad federala e cantunala per in lungatg ch'ha negina basa egl jester, ei de cuntinuar cullas ideas e mesiras gia en vigur oz. Ei setracta d. a. de sustegn special alla pressa ed all'ediziun romontscha, ni de pusseivladads ded emprender romontsch en diversas manieras ed en diversas vegliadetgnas ordeifer igl intschess romontsch.

Il Messadi pren gia ussa en egl sustegns u incaricas ad instituziuns sco la Ligia Romontscha per sviluppar mieds ed enconuschientschas per il romontsch e sur dil romontsch en domenas ellas qualas tschels lungatgs naziunals anflan grondas fontaunas e products multifars egl exterior. Quellas mesiras ston vegnir rinforzadas duidamein. Ins patratgi per ex. a vocabularis, a novs mieds per emprender romontsch naven d'auters lungatgs che mo il tudestg, a survetschs de translaziun per pigns acturs publics u d'interess publics, a translaziuns litteraras per cumpletar l'offerta originala romontscha (en nursines/feroes, in lungatg cun ina derasaziun semeglionta a quella dil romontsch, san ins gia dagitg leger l'entira retscha d'Artemis Fowl e de Harry Potter ni la trilogia de Philipp Pullman sur dils reginavels dil nord, e biaras autras ovras de success della litteratura mundiala).

Il cantun Grischun havess tut interess de sviluppar in sentiment ed interess specific dils Grischuns tudestgs e talians per il romontsch, ch'ei la rihezia la pli particulara ch'in cantun posseda. Surtut tgi che vul far ina carriera, politica u outra, el Grischun stuess sentir ch'ei descha veramein de plidar tuts treis lungatgs cantunals. Per ils Romontschs ei que gia amplamein il cass.

4.e Fetg tard u memia tard?

Ei fuss secapescha stau bia meglier de curreger la situaziun bia pli baul. Era il mument della publicaziun de «La mort dil romontsch» avon gleiti 40 onns eran las cundiziuns aunc bia pli favureivlas. Il romontsch era aunc il lungatg-mumma maioritar en siu intschess general. Il tudestg era aunc in lungatg che biars affons vevan pér d'emprender. Ei deva meins immigrai de perschader. Mo ins ei secumentau cun migliurs che mettevan buc en damonda la discriminaziun fundamentala.

Ussa ei tut bia pli cumplacau e custus. E tuttina, ei dat quella fluriziun culturala romontscha e quell'unda de simpatia pil romontsch sillas qualas ins sa sepusar oz.

Mintgacass, considerond ch'ei drova è temps per metter en vigur ina decisiun sco la midada de status dil romontsch, eis ei neras uras de semetter alla lavur. Ei astga segiramein buca cuzzar duas generaziuns sco p. ex. per il congedi de materniad, u aunc pli gitg sco per il dretg de vuschar per las dunnas – duas caussas ch'ei oz aschi normalas ch'ins sedamonda daco ch'ei ha cuzzau aschigitg tochen ch'ellas vegnien.

Aunc inaga, ei setracta buca mo dil romontsch e dils comburgeis romontschs, è buca mo de dretg e giusta, ei setracta dell'olma e digl esser della Svizra e dil Grischun, ed il Grischun e la Svizra han ils mieds finansials, spirtals, organisativs ed auters per segirar lur olma ed esser.

Informaziun december 2019

Quei artechel ei vegnius screts suenter la lectura dil rapport «Massnahmen zur Erhaltung der rätoromanischen und der italienischen Sprache und Kultur im Kanton Graubünden» publicaus il matg 2019 e dil «Messadi sur della cultura 2021-2024» mess en consultaziun dalla Confederaziun il medem mument e che preveda denter auter mesiras pertuccont il romontsch. El ei vegnius concepìus per ina publicaziun en quater capetels en La Quotidiana ed ei effectivamein cumparius en quella dals 9 als 14 d'uost 2019 cun texts introductivs della redacziun e caricaturas elegidas dalla redacziun e commentadas dad ella, en atgna reschia e sut sia suletta responsabladad.

Jeu engraziel a La Quotidiana per quella publicaziun ed ussa per la lubientscha de reproponer igl artechel sil sit pluriling-gr.ch. Jeu engraziel era a pluriling-gr.ch per l'invitaziun ad inserir igl artechel sin siu sit.

La presenta versiun repren il cuntegn e la structura digl artechel tarmess a La Quotidiana, cun mo aschuntas u precisaziuns puntualas ch'ei semussadas nizeivlas,¹⁸ ed il complement che suonda.

Cumplement december 2019

Igl intent primar digl artechel era de reagir ed empruar de far reagir al cuntegn ed alla tenuta dellas duas publicaziuns federalas, sche pusseivel en temps nizeivel enteifer il termin de consultaziun dil Messadi, e patertgond era all'informaziun en connex cullas festivitads della Ligia Romontscha a Zuoz igl uost.

Igl artechel ha necessitau in'analisa detagliada dellas publicaziuns, ed ina retscherca ed elaboraziun dellas pli novas datas statisticas disponiblas tier igl Uffeci federal de statistica. Cun quei eis el vegnius terminaùs e tarmess a La Quotidiana la fin de fenadur 2019. El ha pia ni saviu vegnir enconuschents als exponents politics en particular federals avon lur intervenziuns en connex cun l'avertura dellas festivitads, ni tener quen de quei che quels exponents han declarau per, ni en quella caschun. El ei era vegnius publicaus memia tard per puder ver eventualmein in'influenza sillas ponderaziuns che participonts han presentau a Zuoz sur de quei ch'ei de far pil romontsch ed il quadrilinguissem svizzer.

Quei lubescha denton de mesirar (puspei inaga) la differenza denter quei ch'ils politicians ed auters responsabels federals e cantunals prevesan pil romontsch, lu quei ch'exponents romontschs

pretendan e fan u vulan far per il romontsch, d'ina vart, e quei ch'ei – ni fuss – veramein de far per salvar il romontsch e la Svizra quadrilingua, da l'otra vart. E quella differenza ei abissala.

Il plaid preparaus al cusseglier federal Ignazio Cassis per l'avertura dil festival 100 onns Ligia Romontscha a Zuoz, ch'ins ha saviu leger en La Quotidiana dils 6 d'uost, para igl emprem mument bein fatgs, gnanc tgisà. El fa diever intelligentamein della posiziun particulara dil sulet cusseglier federal italofoon, plaida duidamein dil quadrilinguisssem svizzer, sutlingescha l'unicadad della bandiera svizra, celebrescha «l'unità nella diversità», declara gagliardamein che «in nessun altro Paese al mondo la Costituzione conferisce alla pluralità culturale un significato più elevato che in Svizzera», cumpeglia scosauda passaschas en tuts lungatgs naziunals, felicitoscha e lauda, plaida de quei e tschei aspect pertuccont il romontsch, fa schizun ina suggestiun interessanta culla «jamna dil lungatg romontsch». In andant plaid d'Emprem d'uost, tenius in dus d'uost per ina celebrazion romontscha tschentenara. Tenius en passant denter auters terminis ufficials e che porta pil romontsch – buca nuot, quei na, mo aschi pauc ch'igl ei de sesentir mal. E che ignorescha la macla che disfigurescha ual quella Svizra ludada, la discriminaziun antisvizra che mazza il romontsch.

L'intervista en La Quotidiana dils 2 d'uost cun Isabelle Chassot, directura digl Uffeci federal della cultura, anteriura cussegliera governativa dil cantun biling de Friburg, cuntegn sco coc pertuccont il romontsch la damonda

Vus avais menziunà che la lingua e cultura rumantscha è in element essenzial da nossa convivenza ed identitad naziunala. Il rumantsch n'è betg mo la pli falombra da las quatter linguas naziunalas. El è era il pli fitg periclità è schizunt smanatschà en si'existenza. Na stuvessan confederaziun e chantun en questa situaziun precara betg interprender dapli per salvaguardar la pli veglia¹⁹ lingua e cultura svizra?

e la risposta

*Il cussegl federal cundivida las enconuschientschas resultadas dal studi da l'Institut per democrazia ad Aarau, che vegn a la conclusiun ch'il rumantsch saja en retirada, **malgrà las stentas energicas che la confederaziun e chantun Grischun han interprendì per evitar quest regress.** Quest svilup negativ è dentant d'attribuir a facturs economics e demografics, sin ils quals **la politica da linguas n'ha strusch in'influenza:** migraziun, turissem, depopulaziun en las valladas, etc. **E la finala schai il destin d'ina lingua en ils mauns da mintga singul. Ils plidaders rumantschs decidan sezs, schebain els vulan tgirar e dar vinavant lur lingua.** [passaschas messas en evidenza da JJF]*

Jeu sai buca sche quella declaraziun ei naivadad, ignoranza, sefutrem, cinissem u calculaziun politica. Denton:

Numnar la politica della Confederaziun e dil Grischun viers il romontsch «stentas energicas per evitar il regress» ei ina cunterverdad el medem temps ridicula ed offendenta e violonta, nundegna della Svizra. Svizra e Grischun condemnan il romontsch alla mort cun lur politica de discriminaziun.

La politica linguistica el senn de sempel respect, d'adualitad e de garanzia costituziunala ei ual quei che sa e sto mantener in lungatg en siu intschesch schizun encunter facturs economics e demografics disfavoreivels. Quei constateschan ins dapertut en Svizra nua ch'il principi ei applicaus correctamein e consequentamein.

Ch'il destin de mintga lungatg schai ei els mauns de mintga singul ei buca falliu. Priu ch'il singul concernent hagi ina vera schelta. In Turitges vivent a Turitg vegn strusch a seolver encunter

siu lungatg ed ad adoptar il franzos sco siu lungatg – pertgei? Perquei che siu lungatg ei lungatg uffical, pratic, quotidian, normal e logic de siu domicil, e ch’ei fuss absurd e stentus ded adoptar il franzos ed empruar ded imponer el en ses contacts culs vischins, alla lavur e cull’administraziun. Per in Romontsch de Trun ni Scuol davent’ei perencunter adina pli grev e stentus de pretender trasora siu spir dretg natiral e de duvvar dapertut e cun tuts a Trun ni Scuol mo siu romontsch indigen. Ina populaziun semplamein normala s’adattescha plaunsiu, banduna ni piarda tec a tec siu lungatg sche quel ei discriminaus – ni ch’ella rebellescha sch’ella ha la caschun e che la rebelliun gartegia, quei ch’ei rar e custus, e caschuna il bia novas dagrettas e malgestadads. Sch’ils Romontschs vessen perencunter per lur lungatg las medemas cundiziuns sco il Turitges suren per il siu, vesessen ins ch’els dessen senz’auter e fetg naturalmein al romontsch egl intschess romontsch in destin dil tuttafatg semegliont a quel dil tudestg a Turitg.

Quei ch’ins ha saviu leger ed udir dellas sligiazions presentadas a Zuoz per migliurar la situaziun dil romontsch, denter auter ella discussiun publica sur dil futur dil lungatg, ei bein elements interessants ed ideas generalmein bunas e nizeivlas. Era leu denton ein ins dalunsch buc ius afuns allas caussas ed ei para secumentau cun aspects particulars e per buna part cun appels de fuorma varionta all’acziun ed alla responsablada individuala – «scadina e scadin è dumandà da s’engaschar».

In’expressiun caratteristica de quei tschorvament ein magari ils plaids finals dil rapport concernent, alla pagina 3 de La Quotidiana dils 12 d’uost: «I sa tracta d’impuls constructivs, concrets e positivs che pudessan dar ina cunterpaisa per fermar la discriminaziun successiva dal rumantsch en tut ils secturs». Cheu – sco dil reminent en auters loghens ils davos temps – vegn la discriminaziun tuttina numnada explicitamein, mo curiosamein e cun perfetga munconza de logica buca per pretender la fin della discriminaziun, mobein instigar de far – silmeins empau! – cunterpeisa a quella discriminaziun. En auters plaids, ins vesa e numna bein la discriminaziun, senta ella, pitescha ded ella, mo – ins vesa ella sco in destin fixau, inevitabel, specific als Romontschs, encunter il qual ins patratga gnanc de rebellar e ch’ins emprova mo de mitigar cun palliativs.

En mes egl d’observatur exteriur che ha buca pitiu l’educaziun dils Romontschs all’acceptaziun automatica della discriminaziun – ed accessoriamein ei buca de lungatg-mumma tudestg ed ha cun quei lungatg dominont dils Romontschs ina relaziun pascheivla d’adualitad – ei quei forsa la vart la pli perversa e la pli desperonta della discriminaziun: che quella ha rendiu sias victimas nunhablas de sereghegliar encunter ella ed insumma de s’imaginar in avegnir nua ch’ellas fussen libras ded ella.

En in’intervesta cumparida ils 16 d’uost ha La Quotidiana dumandau il president ed il secretari della Ligia Romontscha de reagir a mia lavur ual publicada e pli generalmein d’exponer la politica della Ligia Romontscha. Laschond dalla vart pigl emprem il fatg che mia lavur ei per part curdada en cumbats interns al moviment romontsch, jasters agl intent ch’ella veva²⁰, e pil secund che damondas e rispostas lain sminar ch’ella ei buca vegnida legida detagliadamein²¹ u studegiada perfetgamein dals interlocutors, resortan denter autras consideraziuns dus elements essenzials per igl avegnir dil romontsch: il tschorvament u la tschochentada – puspei inaga –, e – grev de crer, aunc pli grev de pronunziar – il suicidi.

Caracteristicamein menziuneschan il president ed il secretari della Ligia Romontscha bein ina discriminaziun dil romontsch, scrivend «Il talian ha in’altra posiziun cun in auter sustegn perquai ch’il talian è renconuschi cumplainamain da la confederaziun sco lingua naziunala [sic!] [...]»²². Els dattan denton in niev exempel d’incapacitad ni refusaziun de veser en quella discriminaziun dil romontsch la causa fundamentala della destrucziun dil romontsch, ed in niev

exempel d'incapacitad d'imaginar, e lu pretender, in romontsch liberaus da quella discriminaziun. Jeu fruntel sin quell'incapacitad dapi che Pader Flurin Maissen ha bess mei ella caussa romontscha, ual avon curont'onns uonn. Jeu hai è constatau ella ella veglia pressa romontscha ch'jeu hai giu excerpau tochen 1880 circa, lu els documents che han menau alla renconuschientscha decantada de 1938.

Getg denteren, il cult che cuoza aunc oz de quella renconuschientscha ei dil reminent nuot auter ch'ina manifestaziun de quella tragica incapacitad u refusaziun. Quei eveniment ei bein staus colligiaus cun in'unda de simpatia en Svizra, ha bein fatg nescher grondas speronzas e generau profunda cuntentientscha e schizun luschezia. Ei vess denton stuiu esser clar, ed ord vesta hodierna stuess ei esser clar ch'igl ei stau ina gronda illusiun, in'illusiun mortala. La renconuschientscha dil romontsch sco lungatg naziunal ei en realitad stada la confirmaziun della discriminaziun dil romontsch, privaus dil statut de lungatg uffical della Confederaziun. E ferton ch'ins durmeva cuntents e beaus dil simbol obteniu, ha la discriminaziun pratica cuntinuau ses effects. Il tudestg ha cuntinuau a sederasar ed a s'ignivar. Vischnauncas han cuntinuau ina suentar l'otra a piarder ni bandunar il romontsch. Il diember de plidaders declarai dil romontsch ha entschiet a sesminuir buca pli mo en cefras relativas, mobein era e surtut en cefras absolutas, igl emprem a nivel digl intschess romontsch, lu a nivel cantunal, e la finala a nivel federal.

Sco quei ch'exponents e responsabels romontschs han rispundiu avon curont'onns agl appel publicaus a Rumein repetend «Buca cun leschas vegn in lungatg salvaus», stat ussa ell'intervesta «Furer parta da l'avis ch'ins possia mantegnair in linguatg da surengiu.» A mi vegn ina tala ortgadad buc el senn ed ei setracta en negin cass de mantener da surengiu il romontsch, mobein ded eliminar quei, ella situaziun legala en vigur, ch'impedescha il romontsch de semantener a liunga vesta – pretendend fatalmein dals Romontschs (per repeter l'explicaziun aunc inaga) sforzs linguistics ch'ins damonda a negins auters Svizzers ed incitond cunquei ils Romontschs el decuors dellas generaziuns, fetg naturalmein e humanamein, a seemplificar la veta passond dil tutfatg al lungatg dominant sfurzaus ad els.

Il president ed il secretari della Ligia Romontscha termineschon l'intervesta declarond «Il principi territorial en il senn dals onns otganta fiss oz cunterproductiv per linguatg e cultural rumantscha. La Lia Rumantscha pretenda perquai ch'il territori rumantsch sa cumponia en l'avegnir dal territori dal chantun Grischun e da l'entira Svizra.»

Il principi territorial ch'ei semarmenius adina pli explicitamein en Svizra preveda ch'ils intschess linguistics vegnan respectai sco els ein, pia che la scola e l'administraziun ein el lungatg dil liug, e restan aschia era en cass, en particular, d'ina ferma immigraziun allofona. Era sch'ei ha dau excepziuns proporziunalmein negligiblas, ha quei principi segirau ils treis gronds intschess linguistics, pia ils cunfins linguistics e cun quei la segirtad e la pasch denter treis regiuns de grondezia e populaziun fetg disequilibrada. Denter auter ein las scolas tudestgas destinadas als immigrants germanofons dagitg svanidas dal Tessin e dal Giura bernes.

Il problem dil romontsch ei ual che, el rom della discriminaziun ch'el pitescha, quei principi che fuss staus il pli urgentamein necessaris precisamein per el, ei mai vegnius applicaus agl intschess romontsch. Aschia ha ual il romontsch piars definitivamein entirs tschancuns de siu intschess. Pér dapi 2008 dat ei ina lescha cantunala che porscha garantias territorialas – dil reminent insufficientas e revidiblas – al romontsch e, el cass de necessitad, al talian.

Igl ei ver che la populaziun oriundamein romontscha ei sederasada dagitg ell'entira Svizra (ed ordeifer). Quei ei denton il cuors dellas caussas e la mobilitad ha tschaffau tuts. Numerus Alemanics, Romands e Svizzers talians ein è els s'installai mintgamai en autras regiuns. Era Furers han bandunau avon generaziuns il vegl cantun de Berna per s'installar en Romandia, e lur descendents ein Romands sco auters, ferton che descendents de Romands a Turitg ni el Tessin ein Turitges ni Tessines sco auters. Era il diember de lètgs linguisticamein mischedadas crescha ad in crescher dapertut, e cun quei il diember de bilings e multilings de basa.

Ins ha pia ina part impurtonta dils plidaders dil romontsch che habiteschan ordeifer igl intschess romontsch – tradiziunal, ni statistic u administrativ –, ed igl ei ver ch’ei fuss bien de sustener els en lur diever dil romontsch. Enzatgei semegliant vala denton è, ed en ina dimensiun proporziunalmein plitost pli gronda, per il lungatg talian. Ins patratgi che quasi 12% della populaziun della Svizra declarava 1970 – igl onn dil record – il talian sco lungatg-mumma, dils quals denton mo 30% habitavan ella Svizra taliana. Cuntrariamein als plidaders dil romontsch ein biars plidaders dil talian Talians ni d’origin talian. Nuotatonmeins setschentava e setschenta vinavon la damonda dil manteniment ton sco pusseivel de quella derasaziun dil talian «oltre Gottardo». Quei va denton buca tochen il punct ch’ins dumandass de renconuscher l’entira Svizra sco de lungatg talian. Denter auter era perquei ch’igl ei grev de veser daco che la reciprocidad duess buca valer en favur de tshels lungatgs svizzers, e surtut pil tudestg surpussent – e lu vessen ins la buglia.

Secapescha che, sche la Svizra ed ils Svizzers nunromontschs, considerond ch’il romontsch vegn mai ad esser in prighel en tshels intschess, acceptan de sustener unilateralmein, vul gir senza dretg de reciprocidad, e sco excepziun absoluta, il manteniment activ dil romontsch tier ils emigrai romontschs ell’ulteriura Svizra, san ins mo selegrar ed engraziar. Mo lu fuss ei è bien de patertgar pli fetg a tut quels ordeifer igl intschess romontsch ch’ei ni fussen interessai ded emprender romontsch en lur regiun, seigi quei a scola, ni en cuors de sera. Els cuors romontschs de sera ch’han saviu ver liug a Roveredo ils davos vegn onns hai jeu persunalmein mussau empau u depli romontsch tut en tut a 60-70 interessents dil Moesano e digl entir Tessin. Sche cuors vessen saviu vegnir confirmai era cun pli paucas inscripziuns, sch’ei vess dau cuors en auters loghens della vasta regiun per che interessents seigien buca sfurzai de far per mintga sera de cuors tochen 100 kilometers, era d’unviern, vessen aunc bia pli biaras persunas empriu tgi meins, tgi depli il quart lungatg naziunal. De remarcar dil reminent ch’ei ha dau mintgamai silmeins in ni dus participonts ch’eran fegls de Romontschs als quals ils geniturs vevan negligiu sapientivamei de dar il romontsch, e che levan sereappropriar silmeins in tec lur ierta linguistica.

Igl ei denton clar che, aschi engaschadas sco ellas pon esser per il romontsch, persunas ch’emprendan romontsch ordeifer igl intschess romontsch fan quei per ellas sezzas e – deno en cass aschi extraordinaris ch’igl ei ina miracla sch’ei gartegia²³ – vegnan buc a dar il romontsch en ierta sco lungatg-mumma a lur affons.

Igl ei era enconuschent che tgi che s’installescha en in’altra regiun linguistica e vul dar en ierta siu lungatg a ses affons sto far gronds sforzs per quei. E tgi che vul che ses affons sappien il lungatg-mumma (ni lungatg patern) aschi bein sco il lungatg dil liug ch’els praticeschan cun tuts ordeifer igl ambient familiar ed el qual els fan l’entira scola, sto buca mo tener la dira de plidar il lungatg-mumma cun ses affons, mobein era e surtut far sez de scolast duront l’entira affonza e giuventetgna de ses affons e mussar il lungatg-mumma en moda progressiva ed adattada sco quei che la scola fa per il lungatg dil liug. Cons sforzs e con temps e conta disciplina ch’ei drova mintga gi duront biars onns sai jeu fetg exactamein per atgna experientscha²⁴. E tut quei mintgamai mo per ina generaziun: ils affons inevitablamein bilings (ni schizun multilings) ston silsunter eleger qual de lur lungatgs dar vinavon a lur agens affons – e, igl εμπrem, sch’els vulan insumma e san sezs far il sforz necessari. Dapertut el mund constateschan ins ch’il ligiom viers il lungatg dils antenats vegn pli fleivels d’ina generaziun a l’altra, e semantegn mo excepziunalmein ultra della secunda u tiarza generaziun suenter l’emigraziun ord igl intschess linguistic oriund.

Il liug essenzial per il romontsch ei pia quei che resta de siu intschess natural. Il mument ch’el sballuna definitivamein leu, import’ei pauc sch’ei dat aunc persunas che plaidan el a Losanna, Ligiaun ni Lucerna. E sch’ins plaيدا gia de silmeins mantener il diember total de plidaders romontschs, han ins per aschi de gir ina reserva ual ellas restonzas digl intschess romontsch, culs mellis e mellis immigrants allofons ch’ei ha num gidar ed incitar de s’integrar linguisticamein ual leu nua ch’il romontsch ei il lungatg tradiziunal. Sche tut va normalmein, vegnan lur affons ad esser ils Romontschs che vegnan a remplazzar ils fegls de Romontschs emigrai. Quels mellis e mellis

immigrants ein dil reminent concentrai sin ina surfatscha surveseivla, en principi gia dotada de structurazions romontschas parzialas, ch'ei ha ni vess num completar e segirar. Buca sco ils mellis e mellis plidaders ed interessents dil romontsch en tut il rest della Svizra, dils quals la gronda part ein aschi spatitschai ed isolai ch'ins vegn era mai a saver schaffir ina reit che tschaffa els tuts.

Perquei sto il principi territorial classic vegnir mantenus, ed el cass dil romontsch rinforzaus, completaus, e defendius absolutamein. Per in sustegn alla derasaziun dil romontsch el rest della Svizra drov'ei dil reminent è buc in abandun de quei principi e la declaraziun u declamaziun teatrala – e risconta per la pasch linguistica en Svizra – che l'entira Svizra stoppi esser «territori romontsch».

Veramein bandunar il principi territorial, ni pli exactamein la realisaziun de quel, ei ni fuss nuot auter che suicidari e vegness a menar aunc pli rapidamein al sgurdin final.

En sesez ei quei dil principi territorial è buca pli essenzial. Considerond numnadamein tut ensemen

- la tenuta generala actuala e prevedibla dil mund politic svizzer e grischun viers il romontsch;
- la tenuta dils Romontschs e l'incapacitad actuala e prevedibla dil moviment romontsch e de ses exponents de capir ed acceptar che l'adualitad po e sto era valer per els e che la fin della discriminaziun ei l'unica moda de salvar il romontsch;
- ils progress e la spertadad della germanisaziun ed il pauc che resta;
- ch'ei duvrass bia temps naven dil mument ch'ins entschevess a sereghegliar tochen che l'adualitad formala fuss finalmein obtenida;
- e suren ch'ei duvrass aunc silmeins ina ni duas generaziuns reeducaziun aschibein dils Romontschs sco dils Nunromontschs per eliminar ils pregiudezis secreai viers il romontsch;

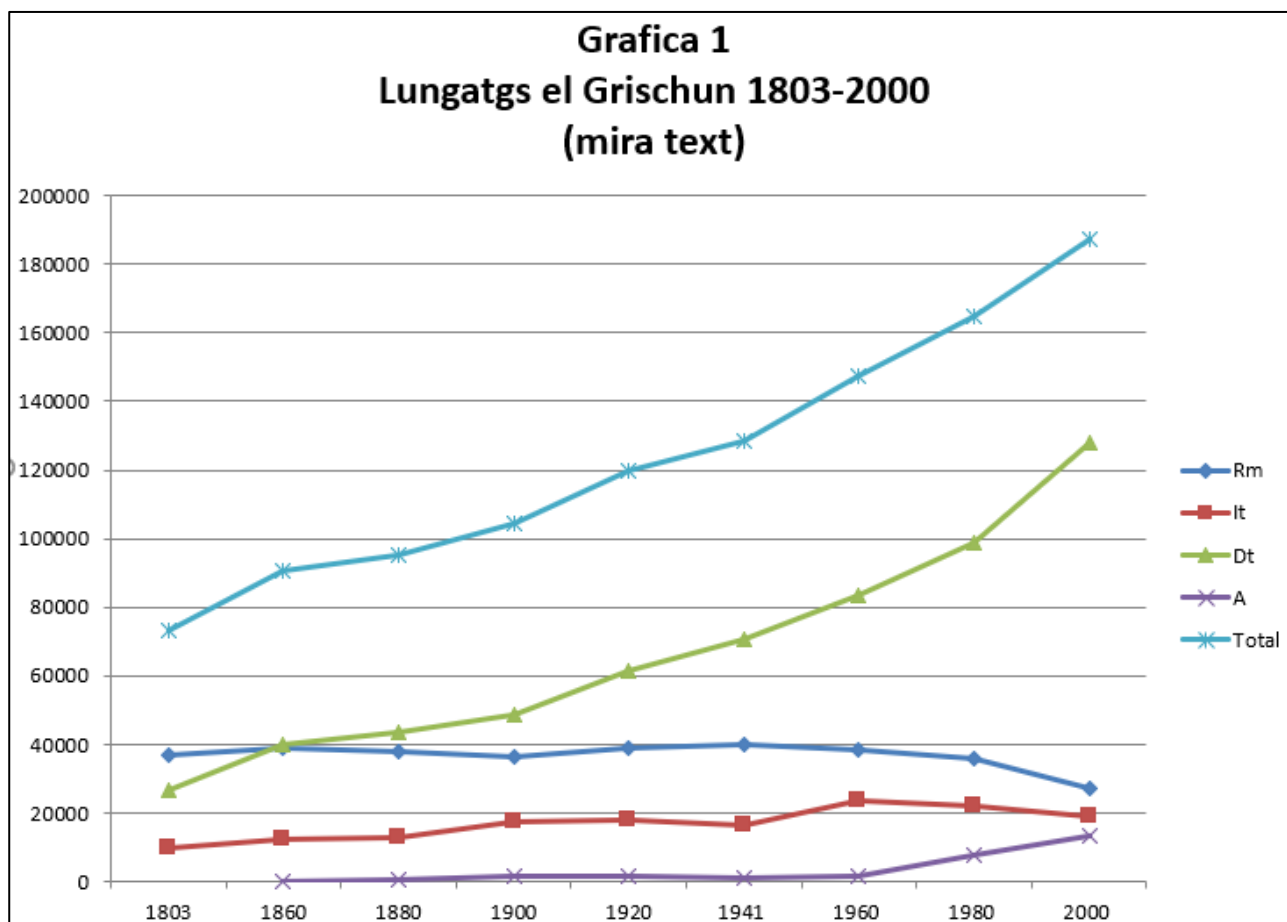
dat ei negina speranza ch'ina normalisaziun della situaziun dil romontsch E della tenuta viers el vegni contonschida avon che la discriminaziun cun tut ses effects pervers meini alla sballunada definitiva.

Getg autramein e pli semplamein, jeu hai capiu il pli tard ils 16 d'uost 2019 ch'il romontsch ei piars, e cun el la Svizra semiada, model e speranza per ils lungatgs e las communitads linguisticas che piteschan ina discriminaziun els stats els quals els sesanflan.

La fin definitiva ei beincapiu buca per damaun, jeu vegnel anzi buca pli a veser ella. E perquei ch'ei vegn aunc ad esser nizeivel per entgins tochen ch'ella schabegia, vegnel jeu tuttina a cuntinuar de s'engaschar per miu quart lungatg naziunal, denter auter a mussar romontsch a tgi ch'ei interessaus ed a finir il vocabulari franzos-romontsch.

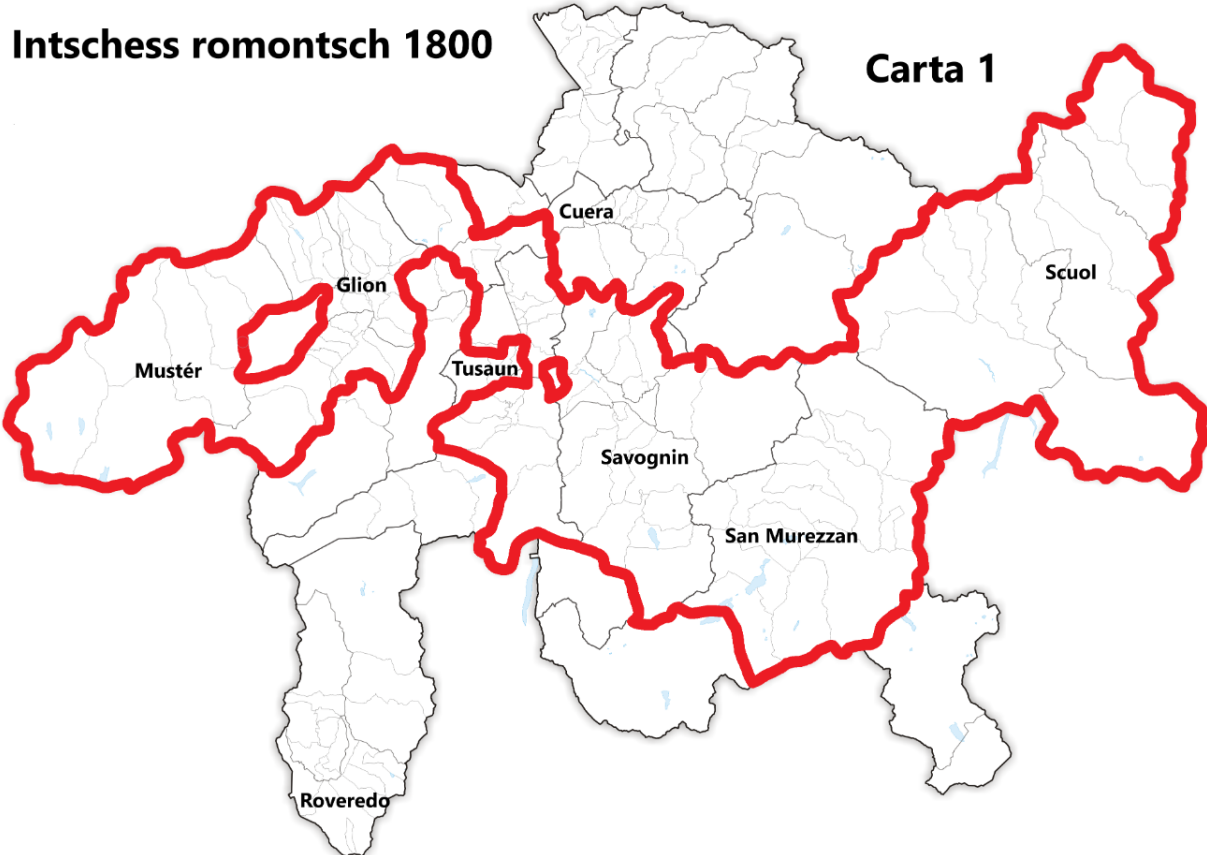
Tabella, graficas e cartas

Entgins resultats pertuccont il romontsch ell'ELRC 2014 digl UFS					
<i>Il resultats dell'ELRC pertuccan mo la populaziun naven da 15 onns (6.764.848 ded 8.139.631).</i>					
Criteri ELRC	Resultat ELRC (populaziun de silmeins 15 onns)		Interval de confidonza (% +/-)	Diember arrundau ell'entira populaziun applicond il % ELRC	
	Cefras absolutas	= %		Min.	Max.
Lungatg principal ni enconuschent	104.126	1,54	11,9	110.400	140.200
Lungatg principal (meglier lungatg)	28.078	0,42	21,4	26.600	41.000
Lungatg stau plidau ell'affonza	46.815	0,69	16,4	47.100	65.600
Lungatg plidau en famiglia / cun amitgs	39.467	0,58	17,6	39.100	55.800
Lungatg per mirar televisiun / tedlar radio	39.712	0,59	18,7	38.800	56.700
Lungatg per leger	24.337	0,36	22,7	22.600	35.900

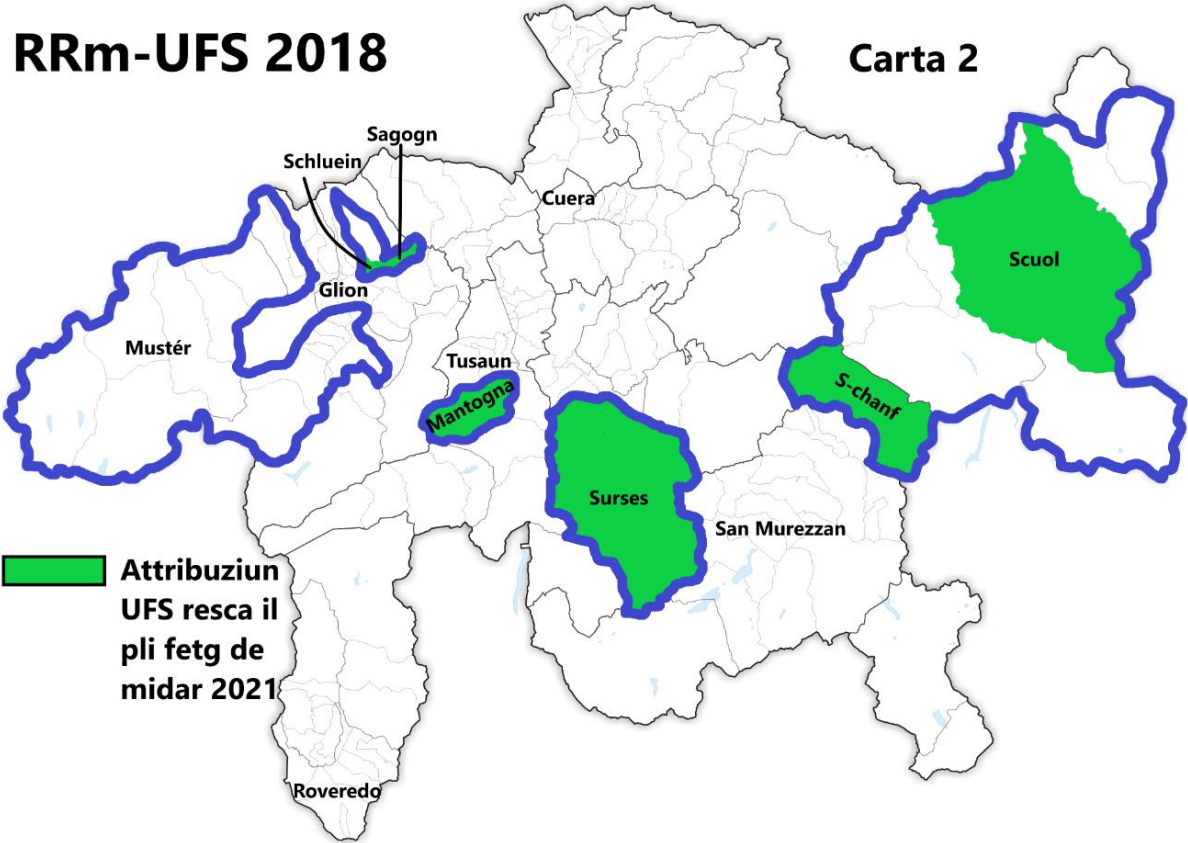
Intschess romontsch 1800

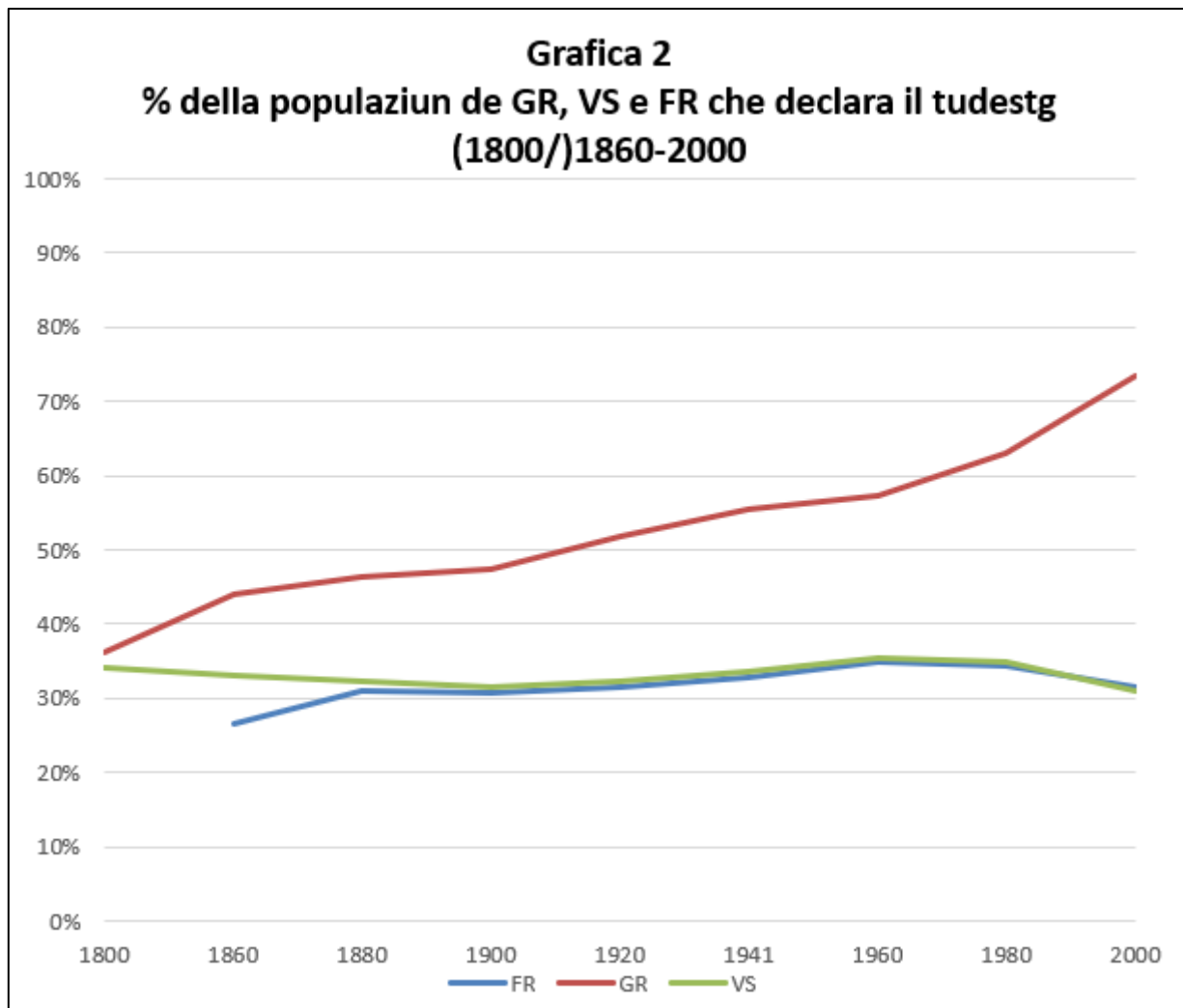
Carta 1

RRm-UFS 2018

Carta 2

Notas

¹ Pia senza Seglias e Samignun germanisai avon quella perioda, mo tuttina cun Farschno, nua che tochen 27% della populaziun ha aunc declarau expressadamein il romontsch.

² 76.248 senza Flond e Surcuolm che fan part de Sursaisa-Mundaun e vegnan buca pli relevai dapersei.

³ Mira Furer, *Le romanche en péril*, UFS 1995, p. 291 e suandontas; Furer, *Situaziun actuala*, UFS 2005, rem. 3-4 p. 138.

⁴ Furer, *Romontsch 1980*, Fundaziun Retoromana, 1982; las calculaziuns pert. il TR ein vegnid as fatgas dagl UFS sin damonda digl autur.

⁵ Per pli bia clarezia considerescha la grafica mintgamai mo la populaziun cun lungatgs cantunals.

⁶ Ins ha buca tals arguments per suggerir in'avertura semeglionta al talian. Ins sa tuttina patertgar ad ina scola taliana sil model della scola franzosa de Berna, aviarta als affons de funcziunaris italo-fons.

⁷ Che Cuera ha introduciu classas bilinguas romontsch-tudestg e talian-tudestg ei scapescha ludeivel, ei denton tut priu pauc, e surtut ei vegniu fetg tard.

⁸ La populaziun italo-fona dil Grischun talian constituescha paradoxamein mo ina tiarza dils plidaders dil talian registrai egl entir Grischun. Ils plidaders dil talian el Grischun romontsch e tudestg ein per part glied ch'ha empriu talian, denton bein surtut ina populaziun immigrada – svizra ni buc – en quellas regiuns, nua ch'ella svaness plaunsiu linguisticamein sch'ella survegness buca novs immigrants.

⁹ Furer, *Romontsch 1980*, Fundaziun Retoromana, 1982; las calculaziuns pert. il TR ein vegnid as fatgas dagl UFS sin damonda digl autur.

¹⁰ A Mont-Tramelan ed a Rebévelier ei il tudestg vinavon il pli derasaus sco meglier lungatg, mo la glied plaida era franzos, ed administraziun e scola ein per franzos.

¹¹ Furer, Situaziun actuala, UFS 2005, gr. 51 / p. 123.

¹² Furer, Romontsch 1980, Fundaziun Retoromana, 1982; Furer, Le romanche en péril, UFS 1995; Furer, Situaziun actuala, UFS 2005.

¹³ Igl artechel 109 della Constituziun de 1848 stipulava: «Ils treis lungatgs principals della Svizra, il tudestg, il franzos ed il talian, ein ils lungatgs naziunals della Confederaziun.» Cun quei renconuscheva la Svizra tuttina silmeins ch'ei existeva buca mo treis lungatgs ella tiara. La menziun «naziunal» ei plinavon de capir el senn odiern de «ufficial»; la distincziun denter «naziunal» (valeta spiramein simbolica) e «ufficial» (diever effectiv) ei vegnida introducida pér 1938. La Confederaziun ha tuttina publicau gia baul versiuns romontschas ded entgins texts legals de basa, per exempel la nova Constituziun che veva de vegnir acceptada all'entschatta dils onns 1870. Cuntrariamein allas versiuns en talian, franzos e tudestgs, han quels texts denton mai giu valeta legala.

¹⁴ Furer, Casa editura Revista Retoromontscha RRR, 1981.

¹⁵ Per tgi che patertgass a Beiva nua ch'il talian ei vegnius bandunaus adina pli fetg dalla vischnaunca senza ch'il cantun intervegni, ei de regurdar ch'ei setracta d'in cass fetg particular. Il vitg ei numnadamein oriundamein romontschs, cun ina preschientscha dil talian ch'ei sesviluppada el decuors dils tschentanners. Il talian era è il lungatg uffical della vischnaunca politica malgrad ch'il romontsch ei restaus il lungatg-mumma maioritar tochen la dumbraziun de 1930. Il tudestg ch'ei restaus quasi absents sco lungatg-mumma tochen la secunda uiara mundiala ha lu entschiet a stuschar a cantun aschibein il romontsch sco il talian. Tenor indicaziuns ufficalas digl onn 1992 sesurveva la vischnaunca burghesa da quei temps aunc exclusivamein dil romontsch; 2003 perencunter duvrava ella mo il tudestg.

¹⁶ Furer, Casa editura Revista Retoromontscha RRR, 1981.

¹⁷ Ils survetschs de translaziun simultana dil Cussegl naziunal han tuttina priu empremas mesiras per saver porscher ina translaziun simultana ded eventuals votums fatgs en romontsch ellas sesidas plenas.

¹⁸ La redacziun de La Quotidiana veva, per cunvegnientscha tecnica capeivla, integrau el text sez las notas prevedidas sco notas finalas. Ella presenta versiun san quellas notas vegnir presentadas el post previu.

¹⁹ La presentaziun dil romontsch sco il pli vegl lungatg della Svizra cuntergi per cass la historia. Ual la Rezia ei stada il davos toc egl intschess della Svizra ded oz ch'ei vegnius conquistaus dals Romans, e silsunter romanisau. La formaziun de quei ch'ha dau silsunter ils idioms della Romandia e della Svizra taliana ha pia entschiet per pauc avon l'entschatta della gestaziun dil romontsch. Il romontsch ei perencunter anteriurs al tudestg en Svizra, quei ei clar.

²⁰ Cuntrariamein a quei che la secunda damonda suggerescha, hai jeu buca critica la Ligia Romontscha – manegiau ei l'actuala – ella maniera citada. Jeu hai anzi citau el capitel 3, punct 10, meinis presentai el studi d'Aarau sutlingiond l'ampla capientscha per la posiziun della Ligia Romontscha E della Pro Grigione Italiano.

Jeu hai bein, sch'ins vul, ina reproscha alla Ligia Romontscha, denton ina tut outra, ed alla Ligia Romontscha de tut ils temps dapi sia creaziun: De mai haver, en tschien onns existenza, pretendiu claramein e semplamein la fin de tutta discriminaziun dil romontsch.

²¹ Ell'emprema risposta stat «[Furer] lascha dentant er davent ils aspects da l'influenza da l'economia sin la demografia u sin l'emigraziun ordeifer ils territoris tradiziunals.» La mesadad dil secund capitel dell'analisa ei denton ual consacrada a quels aspects, per mussar che buc els ein ils responsabels primars della digren dil romontsch.

²² La frasa cuntinuescha culla menziun malgenglia «ed ha ina naziun intera davos el» ch'ha buca d'entrar en consideraziun, nun ch'igl ei per remarcar, sco quei ch'jeu menziuneschel ell'analisa, che la Svizra sa spargnar sforzs e daners pil talian, il franzos ed il tudestg perquei che outras tiaras produceschan era per quels lungatgs, ferton ch'il romontsch dependa totalme in dalla Svizra.

²³ Jeu hai entupau avon biars onns in Engles ch'era immigraus da giuven en Cornuaglia, veva empriu leu – per ina sort d'uer moral ch'el ha resentiu – il lungatg cornic, in lungatg miert che tschiens persunas della regiun emprovan de far reviver, era pli tard s'installaus en Valisa, nua ch'el veva maridau ina Valisa educada en engles dals geniturs valisofons e che veva sezza recuperau il valisic studegiond el sco giuvna carschida. Il pèr veva duas feglias che carschevan bilinguas, en valisic culla mumma ed en cornic cul bab, en in ambient schiglioc essenzialme in anglofon. Oz ei ina della feglias ina cantautura enconuschenta che conta en valisic ed en cornic. Ual il fatg ch'il resultat ei ina sensaziun muossa con grev e rar ch'igl ei ded obtener el.

Da mia vart hai jeu vuliu mantener ton sco pusseivel en mes fegls nunromontschs la preschientscha dil romontsch ch'els han udiu en lur emprems onns passentai en Surselva. Igl ei gartegiau tochen in cert punct, mo jeu sai cons sforzs ch'ei ha duvrau de plidar – denter auter – romontsch cun els e de dar schizun empau scola romontscha ad els. Jeu sai era ch'igl ei stau sigl ur della nunraschuneivladad de far ei.

²⁴ Jeu hai schizun dus exempels en mia famiglia che muossan il destin ni las pusseivladads dil lungatg oriund ell'emigraziun.

Mia mumma era naschida en Romandia, mo ses geniturs romands han stuiu ir a viver definitivamein en Svizra alemanica cun ella e siu frar strusch ch'ella veva entschiet la scola. La famiglia ha plidau franzos tochen la fin. Il schabetg ha purtau mia mumma puspei en Romandia, ed ella ei sesentida tochen la fin de casa aschibein en franzos sco en tudestg ed en alemanic – ch'ella ha mai plidau cun siu um romand e ses affons. Siu frar perencunter ei restaus en Svizra alemanica, ha plidau exclusivamein alemanic cun siu fegl, e piars pli e pli fetg il franzos.

Per mia dunna polonesa e per mei eis ei stau evident che mintgin de nus vegneva a plidar e mussar siu agen lungatg a nos affons, independentamein da nies liug de domicil. En moda differenziada hai jeu era preparau e/ni susteniu activamein nos fegls en tuts quater lungatgs nazionals. Per il polones ed il franzos ha quei significau plidar consequentamein quels lungatgs cun els, far en moda ch'els sezs drovien quels en lur relaziun cul genitur concernent, e mussar disciplinadamein mintgagi ortografia, grammatica, redacziun en polones ed en franzos, duront l'entira scolaritad fatga en talian, badond era denter auter ad introducir cuninaga en polones e franzos ils plaid che vegnevan empri en talian. Per il franzos hai jeu duvrau mintgamai il material dellas classas corrispundentas ellas scolas romandas. Aschia ein nos fegls arrivai alla maturitad havend realmein il medem nivel en franzos sco ils giuvens della Romandia suenter l'entira scolaritad per franzos. Per il polones ei quei buca gartegiau dil tuttafatg sil medem nivel, d. a. per munconza de material bein adattau e pervia dell'isolaziun ed allontananza geograficas bia pli grondas. Nos fegls carschi plaidan denton dil tuttafatg normalmein polones en Pologna, cun lur parents ed enconuschents polones, e cun collegas polones en studis ni alla lavur. Denter els plaidan els habitualmein franzos, e mintgaton, en certas situaziuns ni per certas caussas, talian. Lur talian ei aduals al franzos; en tudestg vegnevan els integrai a scola ella gruppa dils «Muttersprachler»; en romontsch maunca ad in la pratica, ferton che tschel ha giu pli biaras caschuns de duvrar regularmein quei lungatg familiar dapi sia naschienscha.

Igl ei de sutlingiar che quella moda de far e quei program pon funcziunar mo en circumstanzias favureivlas, e pigl auter mo sche domidus geniturs capeschan e plaidan tuts lungatgs pertuccai, e sche buc, emprendan mintgin il(s) lungatg(s) digl auter; en nies cass vevel jeu gia empriu polones, mia dunna saveva gia tudestg, mo arrivond en Svizra ha ella effectivamein empriu rapidamein tuts treis auters lungatgs nazionals.